ВІННИЦЬКИЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ІНСТИТУТ УНІВЕРСИТЕТУ «УКРАЇНА»

Кафедра соціальних технологій

Пояснювальна записка
до дипломної роботи
на здобуття освітньогоступеня «магістр»

на тему:
«Особливості дослідження та профілактики девіантної поведінки підлітків»

Виконав(ла): здобувач 2-го курсу, групи ЗПЛ-21-2vn
Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»
Спеціальності 053 «Психологія»
_____Федорук Наталія Миколаївна
(підпис)

Керівник _____канд.пед.н., проф. Заброцький М.М.
(підпис)

Рецензент _____канд.психол.н. Мельник Ю.В.
(підпис)

Дипломна робота допущена до захисту рішенням кафедри соціальних технологій
Протокол № ____ від «_____» _____ 20___ р.
Завідувач кафедри соціальних технологій _____к.п.н., доц. Костенко Н.І.
(підпис)

Вінниця 2023

Зміст

Вступ…….. 3

Розділ І. Психологічні особливості девіантної поведінки учнів підліткового віку…….. 8

1.1. Поняття девіантної поведінки підлітків……..... 8

1.2. Причини і наслідки девіантної поведінки підлітків 2 5

1.3. Структура девіантної поведінки осіб підліткового віку…… 32

Висновки до першого розділу…… 47

Розділ ІІ. Експериментальне дослідження девіантної поведінки підлітків……. 49

2.1. Методи та методики експериментального дослідження девіантної поведінки……..... 49

2.2. Аналіз результатів дослідження деструктивної поведінки учнів підліткового віку…….. 52

Висновки до другого розділу…….. 66

Розділ ІІІ. Профілактика девіантної поведінки учнів підліткового віку……. 69

3.1. Особливості впровадження програми корекції девіантної поведінки підлітків…… 69

3.2. Результати впровадження психокорекційної програми…… 77

Висновки до третього розділу…… 83

Висновки…….. 85

Список використаних джерел…… 89

Додатки…… 95

Вступ

Актуальність дослідження. Останнім часом спостерігається значне збільшення кількості дітей, що живуть у винятково складних соціальних умовах. Якщо розглядати саме віковий період дітей та юнацтва то ця цифра сягає 14 млн. людей віком до 18 років. Серед них: діти-сироти і діти, які залишилися без піклування батьків або з неповних сімей – понад 400 тисяч, дітей з проблемами фізичного та психічного розвитку – близько 160 тисяч, дітей з малозабезпечених сімей – 3,4 млн.

Серед чинників, які мали безумовний вплив на створення такої ситуації можна виокремити, по-перше, трансформацію соціальної структури суспільства внаслідок проведених державою економічних і політичних реформ, динамізму соціальних процесів і кризової ситуації, що створилася, у багатьох сферах громадського життя. Це неминуче призвело до збільшення кількості девіацій, що проявляються у поведінці, які відхиляються від соціальних норм. Збільшення числа носіїв поведінки, що відхиляється, примноження її видів і форм створюють несприятливе середовище, що призводить до порушення порогу моральної стабільності соціуму, після чого в ньому підуть необернені руйнівні процеси.

По-друге, своєрідність сучасного етапу розвитку нашої держави, що характеризується зниженням рівня життя населення, військовими діями на Сході країни й приводять до зросту соціальної незахищеності громадян, падінням життєвого рівня населення, що негативно впливає на інститут родини.

Вивчення відхилень у поведінці має свою багатовікову історію: з погляду фізіології та психології (Л.Виготський, Д.Ельконін, А.Запорожець, Ц.Ломброзо, О.Леонтьєв, О. Петровський, В.Шелдон та інші), соціології (Г.Беккер, Е.Дюркгейм, Е.Лемерт, Р.Лінтон, Р.Мертон, А.Міллер та інші), педагогіки (П.Блонський, К.Вентцель, Г.Гордон, Я.Корчак, А.Макаренко, І.Песталоцці, Ж-Ж.Руссо, В.Сухомлинський, К.Ушинський, С.Шацький, та інші).

Але питання про застосування методів і форм корекції девіантної поведінки в педагогічному процесі досі залишається невирішеним з певних причин, найважливішими з яких є недостатня кількість фахівців та якість цільових психолого-педагогічних програм роботи з профілактики та корекції девіантної поведінки.

Серйозний дефіцит позитивного впливу на молоде покоління призводить до того, що у дітей і підлітків домінуючими почуттями стали тривога, агресія, соціальна пасивність, страх. У зв'язку із цим вважаємо, що назріла необхідність у комплексному обґрунтуванні сутності, вивченні особливостей девіантної поведінки підлітків, у розробці корекційної програми, що враховує особистісні, групові та соціальні фактори.

Об'єкт дослідження: девіантна поведінка учнів підліткового віку.

Предмет дослідження: особливості вияву девіантної поведінки підлітків та методи її психологічної профілактики у виховному процесі.

Мета дослідження: виявлення основних особливостей і тенденцій поширення девіантної поведінки учнів середніх класів, визначення структури та розробка психопрофілактичної програми девіантної поведінки підлітків.

Гіпотеза дослідження: успішна психопрофілактична робота з девіантними підлітками буде забезпечена за умови її комплексного здійснення, що передбачає роботу з учнями, вчителями та батьками.

Відповідно до поставленої мети нами були визначені наступні **завдання:**

1. Проаналізувати основні напрямки дослідження девіантної поведінки у психологічній літературі, визначити і розкрити зміст даного поняття; з'ясувати основні причини виникнення та форми проявів девіантної поведінки у підлітків.

2. На основі проаналізованої літератури уточнити структуру девіантної поведінки підлітка та визначити її критерії і показники.

3. За виявленими критеріями та показниками експериментальним шляхом дослідити причини та особливості прояву девіантної поведінки підлітків.

4. Сконструювати соціально-психологічну модель профілактики девіантної поведінки.

5. Розробити та апробувати психопрофілактичну програму для ефективної роботи психологів, соціальних педагогів, вчителів та батьків з виявлення і мінімізації проблемних полів девіантної поведінки підлітків.

Методи та методики дослідження. Для проведення дослідження було використано теоретичні та емпіричні методи. Для експериментального дослідження було використано метод спостереження за проявами девіантної поведінки, бесіда з учнями, батьками та вчителями, а також методики дослідження особистісних особливостей підлітків: «Діагностики вад особистісного розвитку» (ДВОР), «Ціннісні орієнтації» М.Рокіча, особистісний опитувальник Г.Айзенка, методика дослідження акцентуацій характеру К.Леонгарда та Х.Шмішека, «Шкала соціально-ситуативної тривожності О.Кондаша» (адаптація А.М.Прихожан), методика діагностики показників та форм агресії А. Басса і А.Дарка.

База дослідження. Дослідницька робота проводилася на базі Вінницької загальноосвітньої школи-коледжу № 29. У дослідженні взяли участь 80 учнів підліткового віку.

Наукова новизна дослідження полягає в обґрунтуванні інтегративної соціологічної концепції девіації, відповідно до якої девіантна поведінка підлітків є результатом трьох взаємообумовлених складових: особистісних особливостей, впливу найближчого соціального оточення й соціальної дезорганізації суспільства; уточнена структура девіантної поведінки підлітків, критерії та показники її прояву, також запропонована концепція соціально-психологічної корекції девіантної поведінки підлітків.

Практичне значення. Результати, отримані у магістерській роботі, можуть бути використані психологами, соціальними педагогами, вчителями, батьками при наданні допомоги підліткам у розв'язанні

особистісних проблем, у життєвому самоствердженні, корегуванні негативних форм поведінки.

Апробація результатів дослідження. Теоретичні положення та практичні результати дослідження були представлені на XXV науково-практичній конференції «Наука і навчальний процес» та на VI психологічному форумі «Основи психокорекції та психотерапії: теорія і практика».

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку літературних джерел і додатків.

Розділ І. Психологічні особливості девіантної поведінки учнів підліткового віку

1.1. Поняття девіантної поведінки підлітків

Поняття норми у сучасному суспільстві є досить складним питанням, оскільки розуміння її не зводиться до певного визначення. Складність визначення поняття «норма» є не тільки термінологічним, а й змістовим. Наприклад, моральна норма не може бути раз і назавжди зафіксована в усіх без винятку співтовариствах, тому що вони, по-перше, мають національну специфіку, а крім того, по-друге, з часом змінюються, перетворюються. Тому варто пам'ятати, що норма є певним ідеальним утворенням, умовним позначенням ідеальної реальності, середньостатистичним показником, що характеризує реальну дійсність, але не існує у ній. Отже, соціалізація – процес і результат засвоєння та наступного активного відтворення індивідом соціального досвіду.

Головними рисами соціалізації можна вважати: соціальну інтегрованість (процес соціалізації ніколи не є справою лише вихователя і вихованця); соціальну контрольованість (соціум завжди виробляє систему оцінок і контрольних інваріантів для характеристики адекватності тієї чи іншої поведінкової реакції). Дитина є тим більш соціально адаптованою, чим більше вона може і вміє діяти згідно з соціальними очікуваннями. Такі соціальні очікування можна вважати головним виміром соціалізації дитини.

Процес входження дитини у соціальне середовище під керівництвом дорослої людини називається вихованням. Останнє являє собою комплекс впливів, що забезпечують соціалізацію індивіда. Основним завданням дорослого тут є передача дитині тих моральних цінностей та норм поведінки, які відповідають потребам суспільства. Якщо ж дитина не засвоює позитивний соціальний досвід, не може адаптуватися до зразків поведінки і вимог вихователя (який в даному випадку уособлює для дитини

соціум вцілому), то процес соціалізації порушується, а поведінка дитини стає соціально дезадаптованою.

В практиці виховання існує множина термінів, що означають соціально дезадаптованих дітей: недисципліновані, важкі, педагогічно занедбані, важковиховувані з відхиленнями у поведінці, схильні до правопорушень, соціально занедбані тощо. Частіше за все ці терміни вживаються як синоніми; деякі автори розподіляють їх за ступенем наростання соціальної дезадаптації [9, с. 68].

З огляду на виділені групи, було зроблено аналіз літературних джерел у деякій послідовності. Оскільки поняття девіантної поведінки охоплює різні напрямки гуманітарних наук, зокрема психології, соціології, педагогіки, то його аналіз лише в певній галузі ми вважаємо некоректним і неповним.

У психології поняття девіантна поведінка має свій синонімічний ряд, а саме:

І. Анормальна поведінка – це поведінка, що відхиляється від загальноприйнятої норми: заподіює шкоду, занепокоєння або гнітить навколишніх. Анормальна поведінка у будь-якому випадку порушує суспільні уявлення про норми людської діяльності. У психології існує кілька підходів, що різняться поглядами на природу та походження анормальної поведінки [37, с.10].

1. У біхевіористських моделях анормальність розглядається як розвиток схем поведінки з недостатньою пристосовністю, що утворюється у процесі класичного формування умовних рефлексів, вироблення інструментальних умовних рефлексів і моделювання.

2. У біологічних моделях анормальна поведінка розглядається як наслідок анатомічних проблем у діяльності головного мозку.

3. У когнітивних моделях підкреслюється роль когнітивних проблем, таких, як нелогічні розумові процеси та хибні уявлення про навколишній світ.

4. У гуманістичних моделях анормальна поведінка розглядається як наслідок штучних перешкод, що блокують потенціал росту і розвитку особистості.

5. У психодинамічних моделях анормальна поведінка розглядається як наслідок прихованих психологічних впливів, про які сама людина може не підозрювати, і які часто є наслідком дитячих переживань.

6. У соціокультурних моделях акцент робиться на соціальному та культурному походженні анормальної поведінки через вивчення неблагополучних сімей, які заохочують та підтримують анормальну поведінку, а також різні соціальні стреси, що створюють специфічні проблеми для членів суспільства і збільшують ймовірність анормальних вчинків.

II. Асоціальна поведінка – поведінка, що суперечить суспільним нормам і принципам та виступає у формі аморальних або протиправних дій [37, с. 22].

III. Девіантна поведінка – це дії, що не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві (соціальній групі) моральним і правовим нормам і приводять порушника (девіанта) до ізоляції, лікування, виправлення або покарання [37, с. 63].

Численні вітчизняні й закордонні дослідження психології девіантної поведінки сконцентровані на вивченні особистісних характеристик девіантів, їхнього психічного здоров'я, проблемі автоідентифікації, інтеріоризації норм і цінностей, ролі зовнішнього й внутрішнього контролю, на розробці методів психотерапії та психічної корекції осіб з різними формами девіації.

Девіації у підлітковому та юнацькому віці виникають також і як відповідь на неспроможність особистості реалізувати свої особистісні тенденції до самоактуалізації.

Виділяють п'ять типів девіантної поведінки:

- ♦ делінквентна – здійснення дрібних правопорушень, за які підлітків досить рідко притягують до відповідальності;

♦ аддиктивна – поведінка, яка обтяжена хімічною залежністю (від алкоголю, наркотиків, або інших хімічних речовин);

♦ патохарактерологічна – поведінка, що обумовлена патологічними змінами характеру, які утворились у процесі виховання;

♦ психопатологічна – поведінка, яка обумовлена наявністю психічного захворювання;

♦ поведінка, що обумовлена гіперздібностями людини – обдарованість в одній сфері часто супроводжується девіантною поведінкою у звичайних життєвих обставинах [40, с.301].

Оскільки поняття девіантної поведінки перш за все тісно пов'язане з підпорядкуванням нормам, то його необхідно розглядати, опираючись на це поняття. У більшості наук прийнятий розподіл явищ на «нормальні» й «аномальні». «Нормальним» вважається все, що відповідає прийнятій У даній науці нормі-еталону. Способи виміру норми нерідко називають критеріями.

Статистичний критерій сполучається з якісно-кількісною оцінкою поведінки за ступенем його виразності І ступенем загрози для життя. Поведінка, що являє пряму небезпеку для життя самої людини або навколишніх, незалежно від її частоти, а часом і ступеня виразності, оцінюється як відхилення, наприклад суїцид або злочин.

Поряд зі статистичним у гуманітарних (педагогіці, психології тощо) науках також використовуються спеціальні критерії оцінки нормальності/аномальності поведінки особистості: психопатологічний, соціально-нормативний й індивідуально-психологічний.

Психопатологічний критерій використовується у медицині. З погляду психопатологічного критерію всі поведінкові прояви можна поділити на дві групи: нормальні й патологічні у значенні «здоров'я - хвороба». У класифікації хвороб девіантна поведінка не виділяється в якості окремої нозологічної одиниці, отже, вона не є ні формою патології, ні строго

визначеним медичним поняттям. У той же час девіантна поведінка широко розглядається у ряді явищ, що лежать між нормою та патологією [9, с.88].

Наступний, соціально-нормативний критерій має надзвичайно важливе значення у різних галузях громадського життя. У відповідності з цим критерієм поведінка, що відповідає вимогам суспільства у даний час, сприймається як нормальна і схвалюється. Поведінка, що відхиляється навпаки, суперечить основним суспільним установкам і цінностям. Зі зміною самого суспільства змінюються й соціальні норми, що діють у ньому.

Доцільно виділити специфічні особливості поведінки, що відхиляється від норми, які допоможуть нам відрізнити її від інших феноменів, а також при необхідності констатувати її наявність і динаміку у конкретної людини.

1. Поведінка особистості, яка не відповідає загальноприйнятим або офіційно встановленим соціальним нормам. Однак, це порушення не будь-яких, а лише найбільш важливих для даного суспільства соціальних норм.

2. Девіантна поведінка та особистість, що її проявляє, викликають негативну оцінку з боку інших людей. Негативна оцінка може мати форму суспільного осуду або соціальних санкцій, у тому числі покарання. Насамперед санкції виконують функцію запобігання небажаної поведінки. Але, з іншого боку, вони можуть приводити до такого негативного явища, як стигматизація особистості. Спроби людини почати нове життя найчастіше розбиваються об недовіру, ворожнечу і неприйняття оточуючих. Поступово ярлик девіанта (наркоман, злочинець, самогубець алкоголік тощо) формує девіантну ідентичність. Таким чином, погана репутація підсилює небезпечну ізоляцію, перешкоджає позитивним змінам і викликає рецидиви девіантної поведінки [9, с.106].

3. Особливістю поведінки, що відхиляється від норми, є те, що вона завдає реальної шкоди самій особистості або оточуючим людям. У крайніх своїх проявах девіантна поведінка являє безпосередню загрозу для життя, наприклад суїцид, насильницькі злочини, вживання «важких» наркотиків.

4. Розглянуту поведінку переважно можна охарактеризувати як непохитно повторювану. Однак, дане правило має виключення. Наприклад, навіть одноразова суїцидальна спроба становить серйозну небезпеку і може розцінюватися як ненормативна поведінка особистості.

5. Для того, щоб поведінку можна було кваліфікувати як таку, що відхиляється від норми, вона повинна узгоджуватися із загальною спрямованістю особистості. При цьому поведінка не повинна бути наслідком нестандартної ситуації (наприклад, поведінка у рамках постравматичного синдрому), наслідком кризової ситуації (реакція горя у випадку смерті близької людини протягом перших місяців) або наслідком самозахисту (при наявності реальної загрози для життя).

6. Особливістю такої поведінки є те, що вона розглядається у межах медичної норми. Вона не повинна ототожнюватися із психічними захворюваннями або патологічними станами, хоча й може утотожнюватися з останніми. У випадку психічного розладу має місце патологічна поведінка психічно хворої людини.

У той же час за певних умов ненормативна поведінка може переходити у патологічну. Залежна поведінка може перерости у системне захворювання – алкоголізм, наркоманію. Таким чином, особистість із такою поведінкою може займати будь-яке місце на психопатологічній осі «здоров'я – передхвороба – хвороба».

7. Особливістю аномальної поведінки є те, що вона супроводжується різними проявами соціальної дезадаптації.

8. Як останню ознаку поведінки, що відхиляється від норми, можна відзначити її виражену індивідуальну та статево-вікову своєрідність. Ті самі види девіантної поведінки по-різному проявляються у різних людей у різному віці [23].

Теорія Ц.Ломброзо отримала широке розповсюдження, і деякі науковці стали його послідовниками – вони теж встановлювали зв'язок між девіантною поведінкою і певними фізичними рисами людей.

Про важливість будови тіла у своїх дослідженнях говорив В.Шелдон, відомий американський психолог і лікар. Він вважав, що у людям певної будови тіла притаманні характерні риси особистості. Ендоморфу (людині помірної повноти з м'яким і трохи округлим тілом) властиві товариськість, вміння ладити з людьми й потурання своїм бажанням. Мезоморф, чиє тіло відрізняється силою й стрункістю, проявляє схильність до занепокоєння, він активний і не занадто чутливий. І, нарешті, ектоморф, що відрізняється тонкістю й крихкістю тіла, схильний до самоаналізу, наділений підвищеною чутливістю й нервозністю [74, с. 69].

Спираючись на дослідження поведінки 200 юнаків у центрі реабілітації, В.Шелдон зробив висновок, що найбільш схильні до девіації мезоморфи, хоча вони аж ніяк не завжди стають злочинцями.

Хоча подібні біологічні теорії були популярні на початку XX ст., інші концепції їх поступово витіснили.

Особистість, за З.Фройдом, – це взаємодія сил, що взаємно спонукають і стримують одна одну. Динаміка особистості визначається дією інстинктів. Вони складаються із чотирьох компонентів: спонукання; ціль (тобто одержання задоволення); об'єкт, за допомогою якого ціль може бути досягнута; джерело, у якому спонукання породжується. Особистість складається із трьох основних компонентів: Ід, Его та Суперего. З.Фройд виділяв два основних види потягів, два найбільш потужні інстинкти: сексуальний (лібідо) і інстинкт потягу до смерті (танатос). Відповідно до теорії психоаналізу, взаємини і поведінка людей складаються під значним впливом досвіду ранніх дитячих років [61, с.120].

Причинами формування ненормативної поведінки, відповідно до ортодоксального психоаналізу, можуть бути: конфлікт між несвідомими потягами і обмеженнями, що виходять від Его та Суперего; дисбаланс у взаємодії лібідо і танатоса (надмірне придушення лібідо); неадекватно сформовані механізми захисту, а також негативний досвід ранніх дитячих років.

Розглядаючи девіації психосоціального розвитку підлітків у рамках теорії діяльності та опираючись на роботи О.Леонтьева, Д.Ельконіна, А.Запорожця, можна відзначити наступне, що науковці виділяють три ключових види «діяльнісних деформацій», які є базовими підставами ненормативної поведінки підлітків, провідна діяльність яких у пубертатному періоді передбачає інтимно-особистісне спілкування з іншими та навчально-професійну діяльність [72].

По-перше, це ситуація, коли навчальна діяльність, що є провідною у молодшому шкільному віці, в своїй традиційній формі залишається і у підлітковому віці. Наслідками може стати неможливость включення підлітка у повноцінне інтимно-особистісне спілкування з дорослими і особливо з однолітками та заміна його на навчальну діяльність. У цьому випадку соціальна функція підліткового віку як стадії інтеграції дитинства і адаптаційного щабля зрілості не реалізується.

По-друге, це ситуація, коли підліток на попередніх етапах розвитку не пережив у необхідній мірі «ігровий період», гра тепер виходить на перший план і стає провідною діяльністю підліткового віку. Фіксація підлітка на ігровій діяльності не тільки заважає становленню його інтимно-особистісного спілкування з однолітками та дорослими, але й визначає «тупиковий» розвиток навчальної діяльності, нездатної перетворитися у діяльність навчально-професійну.

По-третє, це ситуація, коли провідна багатопланова розгорнута діяльність виявляється деформованою у зв'язку із сформованим з тих або інших причин дисбалансом інтимно-собистісних і навчально-професійних її сторін [72].

Отже, відповідно до теорії діяльності ненормативна поведінка може бути наслідком деформації, порушення «діяльнісної лінії» онтогенезу.

За визначенням І.Кона, девіантна поведінка – це система вчинків, що відхиляються від загальноприйнятої норми психічного здоров'я, права, культури або моралі [31, с.25].

Які б не були різні форми девіантної поведінки, вони взаємозалежні і утворюють єдиний блок, так що залучення підлітка в один вид девіантних дій підвищує ймовірність його залучення також і в інший. Протиправна поведінка, у свою чергу, вважає І.Кон, хоч і не настільки жорстко, але пов'язана з порушенням норм психічного здоров'я. Певною мірою збігаються й сприятливі девіантній поведінці соціальні фактори (шкільні труднощі, травматичні життєві події, вплив девіантної субкультури або групи). Що ж стосується індивідуально-особистісних факторів, то найважливішими і постійно присутніми, на думку І.Кона, є локус контролю та рівень самоповаги. При деяких умовах, особливо при низькій початковій самоповазі, девіантна поведінка сприяє її підвищенню.

Почуття самознищення, своєї невідповідності пропонованим вимогам ставить дитину перед вибором або на користь вимог і продовження болісних переживань, або на користь підвищення самоповаги у поведінці, спрямованій проти цих вимог. Відповідно, бажання відповідати очікуванням колективу, суспільства зменшується, а прагнення ухилитися від них – росте. У результаті і установки, і референтні групи, і поведінка підлітка стають все більш антинормативними. Так утворюється замкнуте коло [30, с.165].

О.Петровський у концепції персоналізації особистості розглядає потребу індивіда бути «ідеально представленою» особистістю у свідомості значимих людей, причому тими своїми особливостями, які він сам цінує в собі.

Формування адекватної поведінки підлітка, за О.Петровським, залежить від його «здатності бути особистістю», що у свою чергу визначається тим середовищем, у якому відбувається розвиток дитини за допомогою спілкування, предметної і ігрової діяльності, орієнтації на значимих людей [47, с.143].

Отже, у психологічній науці дослідники при аналізі девіантної поведінки, спираються перш за все на індивідуальні особливості розвитку

дитини, але не виключаючи її із соціуму, який є вирішальною сходинкою у формуванні ненормативної поведінки.

У соціології прийнято визначати девіацію як відступ від загальноприйнятих цінностей і норм. Так, девіантна поведінка – поведінка, що відхиляється від соціальних норм; дії людини, що відхиляються від загальноприйнятих норм, порушення їх; відхилення у поведінці людини від загальноприйнятих норм.

Сюди включається безліч різних видів поведінки (лихослів'я, зловживання спиртним, уживання наркотиків, футбольне хуліганство тощо). Частина з них, що пов'язана з порушенням правових норм, визначається як делінквентна, або злочинна, і карається законом. Однак соціальному осуду піддається й безліч вчинків, які не є незаконними, але які самим суспільством визначаються як девіантні або на які «наклеюється ярлик» девіантних.

Соціологія вивчає девіацію як соціально обумовлене явище, оскільки уявлення про норму і девіації пов'язані із соціальним контекстом і варіюють у різних суспільствах і навіть субкультурах. На думку Х.Беккера, девіація є не якістю чиненої особистістю дії, а скоріше наслідком застосування іншими правил і санкцій до «порушника» [20, с. 27].

Визначення дії як девіантної припускає наявність у суспільстві деякого нормативного консенсусу – фундаментальної згоди з приводу базисних цінностей. Однак сучасне суспільство не має культурної єдності і ціннісного консенсусу, для нього характерний широкий плюралізм цінностей і норм. У такій ситуації розходження між нормою й девіацією стає невизначеним, усе більше й більше локальним, груповим, а соціальна реакція на девіацію носить не загальний, а соціально обмежений характер. Тому головним питанням стає питання про те, хто у суспільстві визначає девіацію, «наклеює ярлик» девіантності. Деякі соціологи вважають, що всі люди якоюсь мірою девіантні, оскільки ніхто не відповідає повністю соціальному ідеалу, канонам соціально прийнятної поведінки.

Розгорнуте соціологічне пояснення девіації вперше дав французький вчений Е.Дюркгейм. Він запропонував теорію аномії, що розкрила значення соціальних і культурних факторів.

Теорія аномії одержала подальший розвиток у роботах Р.Мертона. За головну причину девіації він прийняв розрив між цілями суспільства й соціально схвалюваними засобами досягнення цих цілей. На думку Р.Мертона, аномія – це результат незгоди й конфлікту між «культурою» та «соціальними структурами». Аномія виражає таку соціальну ситуацію, коли люди не можуть досягти своїх цілей законними засобами, і, в силу цього, вони ігнорують зазначені засоби, намагаючись досягти мети незаконними засобами. Відповідний цьому процес називається девіаційним відхиленням, тобто це процес, що виникає у результаті конфлікту соціально визнаних цілей і засобів їхнього досягнення. Р.Мертон класифікує основні відповідні реакції на вплив аномії – прийняття або неприйняття людьми цілей суспільства, способів їхньої реалізації або ж одночасно обох [44, с.153].

Відповідно до схеми Р.Мертона, перша реакція тотальне підпорядкування – конформізм – являє собою згоду із суспільними цілями і законними засобами їхнього досягнення. Р.Мертон також упевнений, що конформізм – це не вираження відхилення від норми і закону, а навпаки, пристосування до них і, як він сам відзначає, дія задля здійснення власних цілей на основі пристосування до існуючих норм і законів. Друга можлива реакція називається інновацією, що являє собою згоду із суспільними цілями, але заперечення соціально визнаних правил їхнього досягнення. Реакція, іменована ритуалізмом, являє собою заперечення суспільних цілей, але згода (іноді абсурдна) на використання соціально визнаних засобів. Названа ретреатизмом четверта реакція спостерігається тоді, коли людина відкидає соціально визнані і цілі, і засоби одночасно. Слід зазначити, що концепція Р.Мертона має велике значення ще й тому, що вона «розглядає конформізм і девіацію у вигляді двох чаш тих самих терезів, а не як окремі категорії» [44, с.248].

Відомий соціальний антрополог Р.Лінтон ввів поняття модальної й нормативної особистості. У результаті подібних процесів соціалізації (а практично кожне суспільство й держава багато зусиль витрачають на утворення, виховання й підтримку культурних стандартів життя своїх молодих і зрілих громадян) люди аж ніяк не поводяться як «інкубаторські», хоча можуть потрапити в подібні обставини і виглядати, на перший погляд, схожими [44, с.237].

Нормативна особистість, за Р.Лінтоном, – це особистість, яка найкраще відображає певну культуру, це наче ідеал особистості даної культури.

Модальна особистість – статистично більше розповсюджений тип варіацій, що відхиляються від ідеалу. І чим більше нестабільним стає суспільство (наприклад, у перехідні, транзитивні періоди системних перетворень), тим відносно більше стає людей, соціальний тип яких не збігається з нормативною особистістю. І, навпаки, у стабільних суспільствах культурний тиск на особистість такий, що людина у своїх поглядах, поведінці й фантазіях усе менше й менше відривається від нав'язаного «ідеального» стереотипу. Вона добре знає, якою повинна бути, а слухняних і тямущих суспільство звичайно заохочує: вони основа соціальної стабільності, тому стабільна і їхня винагорода за «зразкову поведінку».

Відповідно до культурологічних пояснень, девіація виникає в результаті конфліктів між нормами культури. У суспільстві існують окремі групи, норми яких відрізняються від норм іншого суспільства. Це обумовлено тим, що інтереси групи не відповідають нормам більшості. Наприклад, у таких субкультурах, як вуличні банди або групи ув'язнених, поліція скоріше асоціюється з каральною або продажною організацією, чим зі службою з охорони порядку й захисту приватної власності. Член такої групи засвоює її норми й, таким чином, стає нонконформістом з погляду широких шарів суспільства.

Кримінальна девіація є результатом переважного спілкування з носіями злочинних норм. Більше того, соціологи докладно описали

фактори, сполучення яких сприяють кримінальному поводженню. Вони підкреслили, що важливу роль відіграють не контакти з безособовими організаціями або інститутами, а повсякденне спілкування.

Г.Беккер у своїй книзі «Аутсайдери» відкидав багато психологічних і соціологічних пояснень девіації, заснованої на «медичній моделі». Такі підходи не враховують політичного аспекту девіації. Беккер вважав, що девіація обумовлена здатністю впливових груп суспільства (законодавців, судді, лікарі й ін.) нав'язувати іншим певні стандарти поведінки [47].

Концепція Г.Беккера та подібні їй названі теорією стигматизації (наклеювання ярликів), тому що вони пояснюють девіантну поведінку здатністю впливових груп ставити клеймо девіантів членам менш впливових груп (так чинили із чорношкірими у США).

Е. Лемерт у своїй теорії виділяє первинну девіацію, коли люди порушують деякі прийняті в суспільстві норми і правила поведінки, але навколишні ще не оцінюють їхню поведінку як девіантну (підліток покурює сигарети з марихуаною, адміністратор робить приписки до рахунку тощо) і вторинну девіацію, коли навколишнє середовище людини починає ставитися до неї, як до девіанта; поступово вона сама звикає вважати себе такою і поводитися відповідно до цієї ролі [47].

Конфліктологічний підхід до девіації представлений групою соціологів, які називають себе «радикальними кримінологами». Вони вважають, що культурні зразки поведінки, що відхиляється, є такими, якщо вони засновані на нормах іншої культури (субкультури) і відкидають всі теорії злочинності, що трактують її як порушення загальноприйнятих законів. При цьому створення законів і підпорядкування їм - частина конфлікту, що відбувається в суспільстві між різними групами. Так, у випадку конфлікту між владою й деякими категоріями громадян влада звичайно обирає варіант примусових мір. Наприклад, поліцейські з більшою готовністю застосовують закони, спрямовані проти тих, хто не може чинити опору.

Таким чином, «радикальна кримінологія» не цікавиться, чому люди порушують закони, а займається аналізом сутності самої законодавчої системи. [47].

Отже, на основі вище сказаного, можна дати наступне визначення девіантної поведінки: девіантна поведінка – поведінка, що порушує соціальні норми певного суспільства, що виражається у вчинках, поведінці (діях або бездіяльності) як окремих індивідів, так і соціальних груп, що відступають від установлених законодавчих або загальноприйнятих норм, правил, принципів, зразків, звичаїв, традицій, що склалися у конкретному соціумі.

У педагогіці під девіантною поведінкою розуміють поведінку індивіда або групи, яка не відповідає загальноприйнятим нормам, внаслідок чого ці норми ними порушуються. Відповідно девіантна особистість – суб'єкт соціальних відносин, який має деформовану моральну сферу. Така особистість є уособленням аморальності, несвободи і тому її поведінка несе за собою відповідальність.

Таким чином, як ми бачимо, не існує єдиного визначення досліджуваного поняття, яке б вважалося офіційним. Тому, виходячи із усього сказаного вище, під девіантною поведінкою будемо розуміти стійку поведінку особистості, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, а також заподіює реальний збиток суспільству або самій особистості, і супроводжується її соціальною дезадаптацією.

1.2. Причини і наслідки девіантної поведінки підлітків

Оцінюючи своє тіло, підліток констатує свою фізичну перевагу, норму чи неповноцінність і робить висновок про свою соціальну цінності. Розуміння свого тіла – це переломлення у свідомості власних здібностей, а також сприйняття та оцінок оточуючих. Може виникнути пасивне ставлення до фізичної слабкості, чи бажання компенсувати свої недоліки в іншій сфері, або спробувати їх виправити, швидкий ріст тіла під час статевого дозрівання

призводить до зміни скелета. Запізнення формування нервово-м'язового апарату при цьому може порушувати координацію рухів, що проявляється в недолугості. Натяки оточуючих з приводу зовнішності викликають бурхливі афекти, спотворюють поведінку. Акселеровані рослі хлопці переконані у своїй мужності і силі. Вони можуть не боротися за повагу оточуючих. Їх впевненості у собі сприяє і те, що їх сприймають як тямущих, розумних, дорослих. У зв'язку з цим вони поводяться більш природно, більш слухняно і вимагають до себе менше уваги. Відстаючі у фізичному розвитку, худі і низькорослі хлопчики оточуючим здаються маленькими, незрілими і непристосованими. Вони відчувають потребу в опіці, проявляють бунтарство. Щоб змінити несприятливе враження про себе, вони змушені постійно проявляти винахідливість, підприємливість, «хоробрість», і своїми «досягненнями» доводити свою корисність і навіть незамінність у групі, до якої належать [58, с. 129].

В підлітковому ці на поведінку особистості впливає також статеве дозрівання. При передчасному статевому розвитку в одних випадках виникають переважно емоційні розлади, в інших – порушення поведінки (претензійність, запальність, агресивність), розлади потягів; особливо сексуального. При затримці статевому розвитку з'являються повільність, незібраність, невпевненість, імпульсивність і труднощі адаптації [2, с. 98].

Психологічні особливості вікового періоду зумовлює виникнення девіантної поведінки. У молодших підлітків відзначаються диспропорції у рівні і темпах розвитку особистості. Відчуття дорослості, що зявилося, призводить до завищеного рівня домагань. Емоційність стає нестійкою, відрізняється різкими коливаннями настрою, швидкими переходами від екзальтації до зниженому настрою. При зіткненні підлітка з нерозумінням його прагнень до самостійності, а також у відповідь на критику фізичних здібностей чи зовнішніх даних виникають спалахи афекту. Найбільш нестійкий настрій відзначається у хлопчиків 11-13 років та у дівчаток 13-15 років. На цей же вік припадає найбільш виражена впертість. Старших підлітків хвилює право на самостійність, вони шукають своє місце у житті.

Відбувається диференціація здібностей, інтересів, виробляється світогляд, визначається психосексуальна орієнтація. Однак цілеспрямованість і наполегливість у цьому віці все ще уживаються з імпульсивністю і нестійкістю. Надмірна самовпевненість і категоричність поєднуються з чутливістю і невпевненістю у своїх силах. Прагнення до широких контактів уживається з бажанням самотності, безцеремонність з сором'язливістю, романтизм з прагматизмом та цинізмом, потреба у ніжності з садизмом.

Серед поведінкових порушень можуть бути наступні:

Гіперкінетичний розлад поведінки. Він характеризується недостатньою наполегливістю у діяльності, що вимагає розумової напруги, тенденцією переходити від одного заняття до іншого, не завершуючи жодного з них, поряд зі слабко регульованою і надмірною активністю. З цим можуть поєднуватися безрозсудність, імпульсивність, схильність потрапляти у нещасні випадки, отримувати дисциплінарні стягнення через необдумані порушення правил. У взаєминах з дорослими не відчувають дистанції, діти їх не люблять, відмовляються з ними грати.

Розлад поведінки, обмежується родиною. Він включає антисоціальну або агресивну поведінку (протестуюче, грубе), що виявляється тільки вдома у взаєминах із батьками і родичами. Можуть траплятися крадіжки з будинку, псування та ламання речей, жорстокість по відношенню до них, підпали будинку.

Несоціалізованими розлад поведінки. Характеризується поєднанням наполегливої антисоціальної чи агресивної поведінки з порушенням соціальних норм і зі значними порушеннями взаємин з іншими дітьми. Даний розлад відрізняється відсутністю продуктивного спілкування з однолітками і проявляється в ізоляції від них, непопулярності серед інших підлітків, а також у відсутності друзів або емпатичних взаємних зв'язків з ровесниками. По відношенню до дорослих проявляють незгоду, жорстокість і обурення, рідше взаємини хороші, але без належної довірливості. Можуть бути супутні емоційні розлади. Зазвичай дитина чи підліток самотній. Типова поведінка включає войовничість, хуліганство,

вимагання або напад з насильством і жорстокістю, непослух, грубість, індивідуалізм і опір авторитетам, важкі спалахи гніву і неконтрольованої люті, руйнівні дії, підпали.

Соціалізований розлад поведінки. Він відрізняється тим, що стійка асоціальна (злодійство, брехливість, прогули школи, втечі з дому, вимагання, грубість) або агресивна поведінка виникає у товариських дітей та підлітків. Часто вони входять до групи асоціальних однолітків, але можуть бути і в складі неделінквентной компанії. З дорослими, що представляють владу, відносини погані [33, с. 147].

Змішані, поведінкові і емоційні розлади – це поєднання стійко агресивної, асоціальної або зухвалої поведінки з вираженими симптомами депресії або тривоги. В одних випадках вище описані розлади поєднуються з постійною депресією, що проявляється сильним стражданням, втратою інтересів, втратою задоволення від життя, ігор та занять, у самозвинуваченні і безнадії, В інших – порушення поведінки супроводжуються тривогою, страхами, нав'язливими переживаннями через своє здоров'я.

Делінквентна поведінка передбачає дрібні провини, які не досягають ступеня криміналу. Вона проявляється у формі прогулів класних занять, спілкування з антисоціальними компаніями, хуліганства, знущання над маленькими і слабкими, вимагання грошей, викрадення велосипедів і мотоциклів. Нерідко зустрічаються шахрайство, спекуляція, домашні крадіжки. Причини соціальні – недоліки виховання. У 30-80 % дітей з делінквентною поведінкою – неповна сім'я, 70 % підлітків - з серйозними порушеннями характеру, 66 % – акцентуйовані.

Перші прояви деліквентної поведінки відбуваються через страх покарання або як реакція протесту, а потім перетворюються в умовно-рефлекторний стереотип. Це виникає: як наслідок недостатнього нагляду батьків; з метою розваги; як реакція протесту на надмірні вимоги у сім'ї; як реакція на недостатню увагу з боку близьких; як реакція тривоги і страху на покарання; внаслідок фантазування і мрійливості; щоб позбавитися від опіки батьків чи вихователів; як наслідок жорстокого поводження з боку

товаришів; як невмотивована тяга до зміни обстановки, якій передує нудьга, туга.

Рання алкоголізація і наркотизація (адиктивна поведінка). Це підлітковий еквівалент побутового пияцтва і наркоманії дорослих. У половині випадків алкоголізація і наркотизація починаються у підлітковому віці. Серед делінквентних підлітків більше третини зловживають алкоголем і знайомі з наркотиками. Мотиви вживання можуть бути різними, зокрема бути своїм у компанії, цікавість, бажання стати дорослим або змінити свій психічний стан. Надалі випивають, приймають наркотики для веселого настрою, для більшої розкутості, самовпевненості тощо. Про адиктивна поведінка можна судити спочатку за появою психічної залежності (бажанням пережити підйом, забуття), а потім і фізичної залежності (коли організм не може функціонувати без алкоголю чи наркотику). Поява групової психічної залежності (прагнення напиватися при кожній зустрічі) – загрозливий попередник алкоголізму. Прагнення підлітка знайти привід для випивки або наркотизації, постійний пошук спиртних напоїв або наркотиків, вже – рання ознака алкоголізму та наркоманії [33, с.114].

Девіації сексуальної поведінки. – це недостатньо усвідомлений і підвищений статевий потяг підлітків. Оскільки не завершена статева ідентифікація, то легко виникають відхилення у сексуальній поведінці. Особливо до них схильні підлітки з прискореним та уповільненим дозріванням. У перших сильний статевий потяг виникає задовго до соціальної зрілості, у других – з'являється бажання самоствердитися через сексуальну активність. Крім того піділтки, що відстають у розвитку можуть стати об'єктом спокушання своїми старшими товаришами. Сексуальні девіації у підлітків залежать від ситуації і є минучими. Серед них можуть бути визионізм (підглядання за оголеними), ексгібіціонізм (демонстрація своєї наготи), маніпуляції зі статевими органами молодших дітей або тварин.

Коли вони виростають і переходять до нормального статевого життя, відхилення повністю зникають. У несприятливих випадках

вонинабуваютьшкідливізвички,зберігаютьсяпринормальнійсексуальнійпов
едінціабоодужуютьпри відсутності нормального сексуального життя. Якщо мастурбація з'являється до статевого дозрівання, досягає великої частоти, супроводжується невротичною симптоматикою або депресивними переживаннями через свою поведінки, її слід розглядати як девіацію. Петтінг, тобто взаємні ласки без вчинення статевого акту, для досягнення оргазму, застосовується підлітками з метою уникнення дефлорації і вагітності. Якщо це практикується до досягнення статевої зрілості, це може вважатися відхиленням від норми. Виникнення сексуальних відносин до досягнення повної фізичної зрілості можна вважати відхиленням. Підліткова розбещеність (неодноразова зміна партнера і часті статеві зносини) – сексуальне відхилення. Це часто поєднується з алкоголізмом, який пригнічує одні потяги, а в інших призводить до пасивного завоювання.

Підлітковий гомосексуалізм, який з часом минає, зазвичай обумовлюється зовнішньою ситуацією. Часто він проявляється у закритих навчальних закладах, де зібрані підлітки однієї статі. У молодших підлітків ця девіація може обумовлюватися спокушанням, розбещенням, наслідуванням і примусом. Ця девіація частіше виявляється у підлітків чоловічої статі, ніж у жіночої. Можливість виникнення гомосексуалізму пояснюється недостатньою зрілістю статевого потягу. На відміну від істинного гомосексуалізму – завжди привабливий об'єкт тієї ж статі.

Психогенне патологічне формування особистості – це аномальне становлення незрілої особистості дітей та підлітків під впливом: потворного виховання і хронічних психотравмуючих ситуацій; важких переживань життєвих труднощів; затяжних неврозів; дефектів органів чуттів або хронічних захворювань. У їхньому розвитку відіграють роль неправильне виховання, в результаті чого нерідко проявляються порушення поведінки.

Описані поведінкові порушення нерідко ставлять у безвихідь не тільки батьків, але і досвідчених педагогів, так як виховні заходи виявляються недостатніми для виправлення підлітків. У цих випадках

можна досягти помітного успіху за допомогою психологів, здатних розкрити дійсні причини розладів поведінки і дати необхідні рекомендації.

1.3. Структура девіантної поведінки осіб підліткового віку

Девіантна поведінка неповнолітніх має свою специфічну природу і розглядається як результат соціопатогенеза, що відбувається під впливом різних цілеспрямованих, організованих і стихійних, неорганізованих дій на особистість дитини чи підлітка. При цьому, велику роль серед причин, що обумовлюють різні відхилення, грають соціально-психологічні, психолого-педагогічні і психобіологічні чинники, знання яких необхідне для ефективної виховної діяльності.

У числі різноманітних, взаємозв'язаних чинників, що зумовлюють прояв ненормативної поведінки, можна виділити такі, як:

- Індивідуальний чинник, що діє на рівні психобіологічних передумов асоціальної поведінки, які утрудняють соціальну адаптацію індивіда;
- Психолого-педагогічний чинник, що виявляється в дефектах шкільного і сімейного виховання;
- Соціально-психологічний чинник, що розкриває несприятливі особливості взаємодії неповнолітнього з своїм найближчим оточенням в сім'ї, на вулиці, в учбово-виховному колективі;
- Особовий чинник: виявляється, перш за все, в активно-виборчому ставленні індивіда до середовища спілкування, до норм і цінностей свого оточення, до педагогічних дій сім'ї, школи, громадськості, а також в особистих ціннісних орієнтаціях і особистій здібності до саморегулювання своєї поведінки;
- Соціальний чинник: визначається соціальними і соціально-економічними умовами існування суспільства [30, с. 316].

Досліджуючи окреслену проблему, неможливо не звернутися до структури особистості девіантної поведінки підлітка, який має схильність до досліджуваного явища. Спираючись на досліджену літературу ми

виокремили декілька компонентів, що є визначальними у формуванні девіантної поведінки: когнітивний, почуттєвий, мотиваційно-ціннісний, регулятивний і поведінковий.

Когнітивний компонент включає у себе пізнавальні процеси (пам'ять, мислення, увага, уява тощо), що є важливим чинником у сприйнятті та відтворенні навчальної інформації, що в свою чергу говорить про рівень успішності підлітка у навчальній діяльності (високий, середній, низький). Також цей компонент являє собою певну систему знань підлітка про норми оточуючого суспільства, моральні норми людських взаємин. Кожна людина з дитинства засвоює основні елементарні норми поведінки: вона знає, що таке «добре» і «погано», за що її будуть сварити, а за що - ні. Дорослішаючи, дитина пропускає крізь призму своїх поглядів і поглядів своїх батьків ту інформацію, що надходить ззовні, і виробляє власні знання про оточуючий світ, підкорюючи або протиставляючи себе існуючим нормам. В світлі досліджуваного явища – це протиставляння нормам [30].

Одна з найбільш суттєвих особливостей підліткового віку заключається у тому, що в процесі навчання підліток засвоює на логічному рівні всі мислительні операції. Головною особливістю розвитку мислення підлітка є те, що поступово окремі розумові операції, які він здійснює, перетворюються в єдину цілісну структуру.

Окрім того, що підліток набуває дорослу логіку мислення, у нього відмічається подальший розвиток таких пізнавальних процесів, як сприймання і пам'ять. Цей процес також багато в чому залежить від процесу навчання. В цей період окрім розвитку мимовільної та опосередкованої пам'яті у дитини починається активний розвиток логічної пам'яті, яка поступово займає домінуюче місце в процесі запам'ятовування учбового матеріалу.

Почуттєвий компонент передбачає особливості ставлення девіантного підлітка до того, що він робить і відчуває, тобто сукупність переживань дитиною свого відношення до оточуючої дійсності і того, яким

чином вона це переживає. Особливості перебігу цих процесів залежать, в першу чергу, від індивідуальних характеристик людини - темпераменту.

Для підлітка характерна легка збуджуваність, різка зміна настрою та переживань. Він краще, ніж молодший школяр може керувати виразом своїх почуттів. У певних ситуаціях шкільного життя (погана оцінка, зауваження за погану поведінку) підліток може приховувати під маскою байдужості тривогу, хвилювання, прикрість. Але при певних обставинах (конфлікт із батьками, вчителями, ровесниками) він може виявити імпульсивність у поведінці. Від образи, яка глибоко сприймається, підліток здатен на такі вчинки, як втеча з дому, навіть самогубство.

За несприятливих умов формування особистості підлітка (складна обстановка у сім'ї, конфлікти з батьками, незадовільні стосунки з товаришами, завищена самооцінка, недоліки навчально-виховного процесу в школі) може спостерігатися зріст асоціальних почуттів. Важливим моментом, що визиває появу образи, злості, які можуть виражатися в агресивній емоційній реакції, є зневага дорослих, їх недоброзичливе ставлення до запитів, прагнень, до всієї особистості підлітка.

Мотиваційно-ціннісний компонент характеризується мотивами, які зумовлюють вибір моделі поведінки у девіантного підлітка, тобто те, що спонукає його на той чи інший прояв девіації. Мотивуючи свої вчинки, підліток спирається на цінності, які є для нього визначальними.

Підлітковий період традиційно вважається найкритичнішим в процесі розвитку особистості. І в першу чергу це відображається на мотиваційно-ціннісній сфері.

За словами Л.С.Виготського, протягом порівняно невеликого періоду відбуваються інтенсивні і глибокі зміни в рушійних силах поведінки молодих людей. При цьому у підлітка з'являються не лише нові інтереси, але й відмирають старі, він не тільки починає цікавитись рядом цілком нових для нього речей, але й втрачає інтерес до речей, які займали його раніше [22, с. 65].

Мотиваційна сфера підлітка має ієрархічну структуру, що виявляється у наявності певної системи співпідпорядкування різних мотиваційних тенденцій, в основі якої лежать передові суспільно значимі мотиви і ті, що стали цінними для особистості. За механізмом дії мотиви стають не безпосередньо діючими, а виникаючими на основі свідомо поставленої мети та свідомо прийнятого наміру [22, с. 98].

В мотиваційній сфері спілкування підлітка відбуваються кардинальні зміни: втрачають свою актуальність відносини з батьками, вчителями, а першочергову значимість набувають стосунки з ровесниками.

Причиною незадоволеності підлітків спілкуванням з батьками, певно, є неготовність, небажання або навіть нездатність останніх зрозуміти і прийняти потяг дітей до дорослості, самостійності, який швидко зростає. З цим перш за все пов'язане спрямування підлітків на спілкування з ровесниками, що в більшій мірі відповідають запитам і потребам молодих людей.

Незадоволеність у спілкуванні може стати причиною формування цілого ряду негативних тенденцій у поведінці підлітків, навіть розвитку у них девіантної поведінки [21, с. 26].

Проявляється велика потреба у приналежності до будь-якої групи. Ця потреба, за словами І.С.Кона, перетворюється у багатьох у непереборне стадне почуття. При цьому на початку підліткового віку спілкування зберігає гомосоціальний характер, тобто діти надають перевагу компанії товаришів своєї статі.

Враховуючи вище сказане і спираючись на дослідження, за результатами яких підлітки-хлопці більш схильні до проявів девіантної поведінки, ніж дівчата, можна говорити про те, що у підлітка в компанії, де переважна кількість хлопців, під впливом товаришів значно вищий відсоток попадання під дію «стадного почуття» і як результат – паління, вживання алкоголю, наркотиків тощо, тобто прояви адиктовної (зловживання хімічними речовинами, що протікають на фоні зміненого стану свідомості) і деліквентної (протиправної, злочинної) поведінки.

Розвиток адиктивних потреб, як правило, починається в підлітковому віці і в подальшому набуває у багатьох людей стійкої форми. Так, наприклад, за даними Ф.Г.Углова, серед дорослих, що зловживають алкоголем, 31,8 % почали вживати його до 10 років, 64,4 % – у 11-15 років, 3,8 % – у 16-18 років [16, с. 40].

Мотиви залучення до вживання алкоголю можуть бути самими різними. Так, Є.П.Ільїн як основні мотиви, що діють більше ніж у третині випадків, називає традиції та звичаї, дотримання яких служить засобом включення в референтну групу [29, с. 117].

Інший потужний фактор впливу – уявлення, що спиртне – символ зрілості й дорослості [16].

Крім того, вживання алкоголю може бути реакцією підлітка на відчуття тривоги й самотності. У таких випадках алкоголь допомагає підліткові звільнитися від відчуття непевності в собі, незручності, а може виступати також і формою протесту проти батьків і суспільства в цілому.

Залучення підлітків до паління також має різну мотивацію. Багато в чому це визначається іміджем даного явища в суспільстві, де паління ототожнюється з мужністю, незалежністю, молодістю, сексуальністю, товариськістю тощо.

За даними дослідження В.А.Худіка, у дітей до 13 років причина паління – просте бешкетництво, цікавість, бажання здаватися дорослим, приємність відчуттів. Після 13 років до цих причин приєднуються фактори групового тиску: небажання бути «білою вороною», вплив товаришів, страх відторгнення, мода, наслідування ідеалу.

Мотиви підліткової наркоманії, на думку багатьох дослідників, насамперед пов'язані із психічним експериментуванням підлітків, пошуком нових, незвичайних відчуттів і переживань.

Мотивація злочинної поведінки підлітка має свої виражені вікові особливості.

Так, у дослідженні В.В.Лунєєва було виявлено, що підліткам 14-16 років властиві два види кримінальної мотивації: корислива (більше 50 %) і

насильницько-егоїстична (40 %), при цьому % злочинів носять ситуативно-імпульсивний характер.

Конкретними причинами стають: бажання розважитися, показати силу, сміливість, затвердити себе в очах однолітків, прагнення до престижних речей тощо.

У 16-17-річних осіб мотиви, що ведуть підлітків до злочину, ускладнюються, однак знижується число злочинів з корисливих мотивів (до 40 %). Безпосередніми мотивами тепер виступають користь, хуліганські спонукання, видобуток коштів на спиртне й наркотики, помста й озлоблення, солідарність із іншими, бешкетництво тощо.

Мотивація навмисних убивств, зроблених неповнолітніми, також має свої специфічні особливості.

Так, за даними Г.Б.Русинова, в 45 % випадків підлітки коїли навмисне вбивство за мотивами помсти, 18,2 % – через хуліганські спонукання, 18,2% – через прагнення уникнути відповідальності за раніше зроблений злочин, 9,1% – мотивували бажанням змінити свій статус у мікросередовищі. При цьому останній мотив – «бажання змінити статус» – цілком пов'язаний зі специфікою підліткового віку [55, с. 69].

Багато дослідників у якості причини протиправної поведінки підлітків також вказують на фрустрованість потреби в повазі, визнанні, що вважається однією з базових потреб людини.

Однак найчастіше такими групами виявляються групи з контрнормативною спрямованістю [43, с.316].

Група, до якої входить підліток, може мати різну орієнтацію, різні цінності. Нажаль, дуже часто в новій неформальній групі, в якій підліток знаходить необхідну соціальну опору, домінуючою є контрнормативна шкала цінностей, тобто цінностей, що протистоять соціальним, нормативним для соціально орієнтовної особистості.

Ціннісні орієнтації виступають найважливішою складовою поведінки підлітка, лежать в основі соціальних вчинків і впливають на процес особистого вибору. Вони забезпечують стійкість особистості, визначеність

і послідовність поведінки, сталість взаємин молодої людини із соціальним світом, з іншими людьми.

Найважливіша зверхцінність підлітка – це свобода, тобто самостійність та незалежність в судженнях, і впевненість у собі – внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч. Як було зазначено вище, ці цінності девіантний підліток може реалізувати у відповідній групі.

Розвиваючись у складних суспільно-економічних умовах, сучасний підліток, навіть такий, що має нормативну поведінку, благополучну сім'ю, сприятливі умови для розвитку, не може визначитись з цінностями, які б могли давати поштовх до певних дій з реалізації себе. У девіантного підлітка система цінностей має викривлений негативний характер або вона взагалі відсутня, до чого в сучасному суспільстві спостерігається тенденція.

Ціннісні орієнтації (від франц. orientation – установка) – ідеологічні, політичні, моральні, естетичні та інші підстави оцінок суб'єктом навколишньої дійсності й орієнтації в ній.

Щодо політичних цінностей, то враховуючу складну політичну ситуацію, яка склалася в нашій країні, розподіл населення на декілька політичних течій, ворожнечу і невизначеність самих політиків, що панує в керівництві країни, слід зазначити, що сформованість політичних цінностей у підлітків знаходиться в подібному стані.

Основою регулятивного компоненту є вольові якості і самооцінка, яка складається на основі знань про себе і про інших, порівнянні себе з однолітками, ставленні до себе. В залежності від рівня самооцінки виявляється відповідний її можливостям рівень домагань.

Самооцінка прямо пов'язана із процесом соціальної адаптації й дезадаптації особистості. Найпоширенішою позицією, заснованою на емпіричних дослідженнях, є позиція про завищену самооцінку у підлітків-девіантів [28, с.28].

У зв'язку із цим відзначається, що неадекватна, завищена самооцінка, пов'язана із соціальною дезадаптацією особистості, створює досить широку

зону конфліктних ситуацій, а за певних умов сприяє прояву та делінквентної поведінки підлітка [21, с.26].

Разом з тим є й інша точка зору, також заснована на експериментальних даних. На думку Г.К.Валіцка Ю.Б.Гіппенрейтер, рівень самооцінки неповнолітніх правопорушників нижче, ніж у законослухняних підлітків. Більшість же досліджень із протилежними результатами, як вважають названі автори, є методично некоректними.

На думку А.О.Реана та О.І.Петанової, на досліджувану проблему й протиріччя, що створилися, можна подивитися з інших концептуальних позицій: самооцінка підлітків-девіантів завжди суперечить оцінці соціуму, не відповідає зовнішній оцінці (батьків, педагогів, класу). У цьому плані оцінка завжди нижче самооцінки підлітка (навіть якщо остання досить адекватна). У цьому і полягає пусковий механізм девіантності, поштовх до асоціальної поведінки підлітка.

В умовах, коли самооцінка підлітка не знаходить опори в соціумі, коли його оцінка іншими стабільно низька в порівнянні із самооцінкою, коли постійно відсутня реалізація однієї з фундаментальних потреб людини – потреби в повазі, у підлітка розвивається різке відчуття особистісного дискомфорту. Особистість не може перебувати постійно в стані гострого дискомфорту та дистресу, і підліток не може не шукати виходу зі сформованої ситуації. Його самооцінка повинна знайти адекватну опору в соціальному просторі.

Одним з розповсюджених шляхів вирішення цієї проблеми є перехід підлітка в групу, у якій оцінка оточуючими його особистості адекватна його самооцінці або перевершує її. У даній групі підлітка цінують (це підтверджується постійно вербально й невербально), що призводить до задоволення потреби в повазі, а отже, і до стану задоволеності, комфорту від належності до групи [43, с.321].

Самооцінка підлітка, таким чином, нарешті одержує адекватну опору в просторі зовнішніх соціальних оцінок особистості.

Особливості самооцінки впливають на всі сторони життя підлітка. При низькій самооцінці підліток недооцінює свої можливості і прагне до виконання тільки самих простих завдань, що заважає його самоствердженню. При завищеній самооцінці він може переоцінювати свої можливості і братися за ті справи, які не в змозі виконати, що також стає не дуже сприятливим засобом ствердження.

Тобто, на основі вище сказаного, можна зробити висновок, що у підлітка-девіанта в силу несформованості уявлення про себе, відсутності адекватної самооцінки рівень домагань також має неадекватний характер, і в залежності від рівню самооцінки може бути високим або низьким.

Поведінковий компонент є результатом дії попередніх компонентів, знаходить свій вияв у поведінці, у взаємодії з оточуючими людьми (батьками, ровесниками, вчителями тощо), а також поведінкові прояви підлітка в соціумі.

Починаючи з підліткового віку, поведінка людини у фізичному світі усе більше відрізняється від дитячої поведінки. Це пов'язано не тільки зі зростаючою статевою диференціацією підлітків, але й з наступними обставинами.

По-перше, поведінка підлітків уже настільки опосередковано соціальними відносинами й системою загальноприйнятих значень об'єктів, що практично втрачає характер реактивної, безпосередньо-почуттєвої взаємодії з предметами.

По-друге, індивідуальні особливості дітей у підлітковому віці вже настільки розвинені, що про загальні закономірності їхньої поведінки у фізичному середовищі, на відміну від закономірностей поведінки в системі соціальних відносин, говорити вже не доводиться [40].

Найбільш важливими й найбільш напруженими є в цей період відносини підлітка з батьками. У стосунках з батьками підліток поставлений у досить складні умови: з одного боку, він «займається формуванням власної індивідуальності», з іншого боку – у зв'язку з новим своїм положенням «налагоджує нові зв'язки з батьками». Це протиріччя у

взаєминах підлітка й дорослого характерне саме для підліткового віку [41, с.102].

Реакція емансипації являє собою «прагнення підлітків звільнитися від опіки, контролю, контролю старших – рідних, учителів, вихователів, наставників, старшого покоління взагалі» [41, с.115].

Відносини підлітка з батьками та конфліктність цих відносин, пов'язана із прагненням молодої людини звільнитися від батьківської опіки й контролю, залежить від багатьох факторів.

Це, по-перше, умови, пов'язані з матеріальним становищем родини, її психологічною атмосферою, стилем виховання, соціального стану й родом занять батьків.

По-друге, до цього часу сформувалися індивідуальні особливості юнака й дівчини.

Реакція емансипації – процес, що зачіпає різні аспекти соціальних відносин. Розрізняють три види емансипації підлітків:

- емоційну, що проявляється в прагненні підлітка до більшої емоційної близькості не з батьками, а з однолітком або із представником протилежної статі;
- поведінкову емансипацію, що представляє собою прагнення підлітка звільнитися від контролю з боку батьків;
- нормативну емансипацію як прагнення підлітка відкинути ті норми й цінності, яких дотримуються батьки [41, с.149].

З усіх видів емансипації найменш драматичним для психології підлітка є перехід до емоційної автономії як рятування від дитячої емоційної залежності від батьків.

Прагнення до поведінкової й нормативної автономії теж має відносний характер. Підлітки в дійсності й не прагнуть до повної свободи, оскільки вона, надана їм занадто швидко, сприймається ними як відторгнення від родини.

Підлітки хочуть мати право робити власний вибір, виявляти свою незалежність, сперечатися зі старшими й відповідати за свої слова й вчинки, однак повна свобода їм не потрібна. Ті з них, кому дається повна свобода, відчувають почуття тривоги, тому що не знають, як нею скористатися [41, с.160].

Другою найбільш важливою галузю соціальної поведінки підлітків є середовище однолітків. Ступінь привабливості середовища однолітків також залежить від індивідуальних особливостей підлітків, однак переважна більшість із них перебуває в том або іншому ступені в тісному, продуктивному контакті з однолітками. Близько 80 % підлітків входять у групи однолітків, і тільки 20 % є одинаками.

Підліткова група – це своєрідний соціальний «полігон», на якому відпрацьовуються й засвоюються чоловічі й жіночі ролі, установлюються більш зрілі відносини з однолітками, формується соціально відповідальне поведінка [40].

Під час спілкування у групах підлітками виробляється також й уміння вирішувати конфліктні ситуації, при цьому часто або постійно з однолітками конфліктують тільки 7,5 % підлітків, іноді – 31 %. Конфлікти з ровесниками в основному є проявом боротьби: у хлопчиків – за лідерство, за успіхи у фізичній або інтелектуальній областях або за чиюсь дружбу, у дівчаток – за представника протилежної статі [43, с.294)].

Також важливу роль у формуванні девіантної особистості мають особистісні особливості підлітка і його схильність. Сформованість, або навпаки, несформованість деяких психолого-педагогічних особливостей особистості підлітка (які також у своєму формуванні мають здебільшого соціальний характер), таких як пізнавальний інтерес, рівень самооцінки, рівень домагань, мотиваційна і ціннісна сфери – мають визначальний характер у формуванні і проявах девіантності.

Опираючись на виділені структурні компоненти, ми виділили критерії та показники, які демонструють процес формування девіантної поведінки підлітка

Когнітивний компонент має два критерії: знання підлітка (про суспільні норми, про наслідки їх порушення), а також рівень розвитку пізнавальних процесів (увага, пам'ять, мислення, уява).

За основу почуттєвого компоненту ми взяли почуття, що переживаються підлітком під час скоєння протиправних дій, які можуть бути негативними (сором, страх, відчай, гнів, злість, тривога, невдоволення, сум, нудьга, розпач, прикрість тощо) і позитивними (радість, задоволення, захоплення, захват, полегшення, безпека, зловтіха) (таблиця 1.1.).

Таблиця 1.1.

Критерії та показники структурних компонентів девіантної поведінки

Компонент	Критерій	Показник
Когнітивний	Знання Рівень розвитку пізнавальних процесів	Знання про суспільні норми
		Увага, уява, мислення, пам'ять
Почуттєвий	Почуття та емоції, які переживаються під час здійснення протиправної дії	Негативні
		Позитивні
Мотиваційно-ціннісний	Мотиви	Соціальні
		Асоціальні
	Ціннісна система	Соціально орієнтовані цінності
		Особистісно орієнтовані цінності
Регулятивний	Самооцінка	Адекватна
		Неадекватна
	Рівень домагань	Низькій Середній Високий

Поведінковий	Взаємодія із соціумом	Соціально-нормативна поведінка
		Асоціальна поведінка

Таким чином, на основі сказаного можна зробити висновок, що девіантну поведінку підлітка можна визначити за допомогою вище перерахованих компонентів. Мотиваційно-ціннісний компонент має два критерія, які дають змогу визначати умови формування девіантної поведінки: мотиви, що мають соціальний або асоціальний напрямок і цінності, що можуть бути соціально орієнтованими і особистісно орієнтованими.

Критеріями визначення девіантної поведінки регулятивного компоненту є самооцінка (ставлення підлітка до себе може були адекватним та неадекватним – завищена або занижена самооцінка) і рівень домагань (тісно пов'язаний з самооцінкою і прямо пропорційний їй, має три рівні: низький, середній, високий) [25].

Взаємодія із соціумом є критерієм поведінкового компоненту, показниками якого є соціально-нормативна та асоціальна поведінка.

Висновки до першого розділу

На основі проведеного теоретичного аналізу наукової літератури і узагальнюючи все вище сказане, необхідно зазначити, що багато аспектів досліджуваної проблеми не висвітлені у психолого-педагогічній літературі. Вона має багатовіковий досвід розвитку, який був викладений з трьох позицій: соціологічної, психологічної та педагогічної. Проаналізувавши всі напрямки, ми дійшли висновку, що девіантна поведінка – стійка поведінка особистості, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, заподіює реальної шкоди суспільству або самій особистості, а також супроводжується її соціальну дезадаптацією.

Виникнення девіантної поведінки може бути зумовлено психологічними особливостями. У молодших підлітків відзначаються диспропорції у рівні і темпах розвитку особистості. Відчуття дорослості, що з’явилося, призводить до завищеного рівня домагань. Емоційність стає нестійкою, відрізняється різкими коливаннями настрою, швидкими переходами від екзальтації до зниженому настрою. При зіткненні підлітка з нерозумінням його прагнень до самостійності, а також у відповідь на критику фізичних здібностей чи зовнішніх даних виникають спалахи афекту.

Старших підлітків хвилює право на самостійність, вони шукають своє місце у житті. Відбувається диференціація здібностей, інтересів, виробляється світогляд, визначається психосексуальна орієнтація. Однак цілеспрямованість і наполегливість у цьому віці все ще уживаються з імпульсивністю і нестійкістю. Надмірна самовпевненість і категоричність поєднуються з чутливістю і невпевненістю у своїх силах. Прагнення до широких контактів уживається з бажанням самотності, безцеремонність з сором'язливістю, романтизм з прагматизмом та цинізмом, потреба у ніжності з садизмом.

Опираючись на структуру особистості та вікові особливості підлітків, нами було уточнено структуру девіантної поведінки, яка включає когнітивний, почуттєвий, мотиваційно-ціннісний, регулятивний та поведінковий компоненти. Також визначено критерії та показники рівня девіантності, а саме: знання про суспільні норми і рівень розвитку пізнавальних процесів, почуття та емоції, які переживаються під час здійснення протиправної дії (позитивні, негативні), мотиви (соціальні, асоціальні), ціннісна система (соціально орієнтовані та особистісно орієнтовані цінності), самооцінка (адекватна, неадекватна), рівень домагань (низький, середній, високий), взаємодія із соціумом (соціально-нормативна та асоціальна поведінка).

Розділ ІІ. Експериментальне дослідження девіантної поведінки підлітків

2.1. Методи та методики експериментального дослідження девіантної поведінки

Девіантна поведінка – це складне явище, яке має як індивідуальний, так і соціальний характер. Ці дві характеристики формування даного виду поведінки мають тісний нерозривний зв'язок.

Для отримання більш коректної інформації про рівні девіантності підлітків, необхідно досліджувати їх відповідно до виділених компонентів у структурі поведінки, тому нами було підібрано психодіагностичний інструментарій для проведення емпіричного дослідження.

Серед обраних для дослідження методів можна виділити діагностичне дослідження, спостереження, бесіда з вчителями, батьками та самими учнями.

Діагностичне дослідження включає у себе ряд методик, за допомогою яких була досліджена особистісна сфера підлітка. Кожна з методик відповідає певному критерію і досліджує його. Деякі методики спрямовані на дослідження декількох характеристик одночасно. Так, методика діагностики вад особистісного розвитку (ДВОР) спрямована на комплексне дослідження декількох критеріїв: когнітивної, почуттєвої сфери, ставлення до себе (самооцінки) та рівня домагань, які складають регулятивний компонент. Анкета об'ємна, але досить інформативна і може виявитися дуже корисною для усвідомлення дитиною рис свого характеру та шляхів самовдосконалення.

Для дослідження мотиваційно-ціннісної сфери було обрано методику «Ціннісні орієнтації» М.Рокіча. Методика спрямована на вивчення ціннісно-мотиваційної сфери людини. Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості й становить основу її ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу

світогляду і ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції й «філософії життя».

Розроблена М.Рокічем методика заснована на прямому ранжируванні списку цінностей. Автор розрізняє два класи цінностей:

1. Термінальні – переконання в тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути. Стимульний матеріал представлений набором з 18 цінностей.

2. Інструментальні – переконання в тому, що якийсь образ дій або властивість особистості є кращим у будь-якій ситуації. Стимульний матеріал також представлений набором з 18 цінностей (Додаток А).

Для дослідження поведінкової сфери підлітка було обрано 2 методики, одна з яких – особистісний опитувальник Г.Айзенка, призначений для визначення типу темпераменту, який має неабиякий вплив на розвиток девіантності. Дана методика розрахована для використання при формуванні класних колективів, знайомстві викладача з новачками у класі, прийомі на роботу підлітків, фаховому доборі молоді на різноманітні типи професій, у психологічній практиці з метою корекції взаємовідносин у системах: «учень – вчитель», «учень – клас».

Друга – методика дослідження акцентуацій характеру К.Леонгарда та Х.Шмішека. Опитувальник К.Леонгарда та Г.Шмішека призначений для діагностики типу акцентуацій особистості. Теоретичною основою опитувальника являється концепція «акцентуйованих особистостей» К.Леонгарда, який вважає, що притаманні особистості риси можуть бути розділені на основні та додаткові.

Основні риси складають стержень, ядро особистості. У випадку яскравої вираженості (акценту) основні риси стають акцентуаціями характеру. Відповідно особистості, в яких основні риси яскраво виражені, названі К.Леонгардом «акцентуйованими».

Термін «акцентуйовані особистості» зайняв місце між психопатією та нормою. Акцентуйовані особистості не слід розглядати в якості

патологічних, але в випадку впливу несприятливих факторів акцентуації можуть набувати патологічний характер, руйнуючи структуру особистості.

Опитувальник містить в собі 10 шкал, у відповідності з десятьма виділеними К.Леонгардом типами акцентуйованих особистостей, та складається з 88 запитань, на які потрібно відповісти «так» чи «ні». Таким чином ми можемо визначити особливості та рівень прояву тої чи іншої акцентуації особистості.

Виділені К.Леонгардом 10 типів акцентуйованих особистостей розділені на дві групи: акцентуації характеру (демонстративний, педантичний, застрягаючий, збудливий) та акцентуації темпераменту (гіпертимний, дистимний, тривожний, циклотимний, екзальтований, емотивний) (Додаток Б).

Також для більш детального дослідження почуттєвої, регулятивної та поведінкової сфер додатково проведено обстеження рівня трьох видів тривожності: шкільної, самооціночної та міжособистісної, на основі яких також показується загальний рівень тривожності. Для цього обрана методика «Шкали соціально-ситуативної тривожності О.Кондаша» (адаптація А.М.Прихожан). Особливість шкал цього типу полягає у тому, що людина оцінює не наявність або відсутність у себе певних переживань, симптомів тривожності, а ситуацію з точки зору того, наскільки вона може викликати тривогу.

Перевага шкал даного типу також полягає, по-перше, в тому, що вони дозволяють виявити області дійсності, об'єкти, що є для учня основними джерелами тривоги, і, по-друге, в меншому ступені, ніж інші типи опитувальників, виявляються залежними від особливостей розвитку в учнів інтроспекції.

Методика діагностики показників та форм агресії А.Басса і А.Дарки. Опитувальник застосовується для виявлення таких показників як: фізична агресія, вербальна агресія, не пряма агресія, негативізм, роздратування, підозрілість, образа і почуття провини (Додаток В).

2.2. Аналіз результатів дослідження деструктивної поведінки учнів підліткового віку

Дослідження девіантної поведінки підлітків проводилося на базі Вінницької загальноосвітньої школи-коледжу № 29. У дослідженні взяли участь 80 учнів 6-8 класів, 40 хлопців та 40 дівчат.

Робота була проведена у три етапи: перший етап (лютий-березень 2016 р.) – підбір методик, організація первинного дослідження, вивчення літератури з проблеми дослідження; другий етап (квітень-вересень 2016 р.) – реалізація тренінгової програми; третій етап (вересень-жовтень 2016 р.) – повторна діагностика, обробка і аналіз отриманих результатів.

Крім проведення психодіагностичних методик із досліджуваними підлітками проводилися індивідуальні та групові бесіди з метою уточнення проявів девіантної поведінки, зокрема, вживання алкоголь, тютюнопаління, схильності до суїцидальних дій тощо.

На основі проведеного дослідження були визначені рівні розвитку за кожним з критеріїв, а також сфери структури девіантної поведінки підлітків, які розвинені на достатньому рівні, і на які необхідно звернути увагу та працювати для корегування їх показників.

Перша методика, яку ми використали для дослідження девіантної поведінки учнів середніх класів – це методика діагностики вад особистісного розвитку (ДВОР). Результати дослідження за даною методикою представимо у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Результати дослідження підлітків за методикою діагностики вад особистісного розвитку

Вади особистісного розвитку	Усього, %	Хлопці, %	Дівчата, %
1. Тривожність	18,7	15	22,5
2. Імпульсивність	8,8	10	7,5

Продовження таблиці 2.1

3. Агресивність	12,4	12,5	12,5
4. Схильність до нечесної поведінки	10	10	10
5. Асоціальність	7,5	7,5	7,5
6. Замкнутість	8,8	12,5	7,5
7. Невпевненість у собі	15	12,5	17,5
8. Екстернальність	10	7,5	10
9. Естетична нечутливість	8,8	7,5	10

Для кращого сприймання отриманих результатів дослідження за даною методикою, представимо числові дані у формі діаграми (рис.2.1).

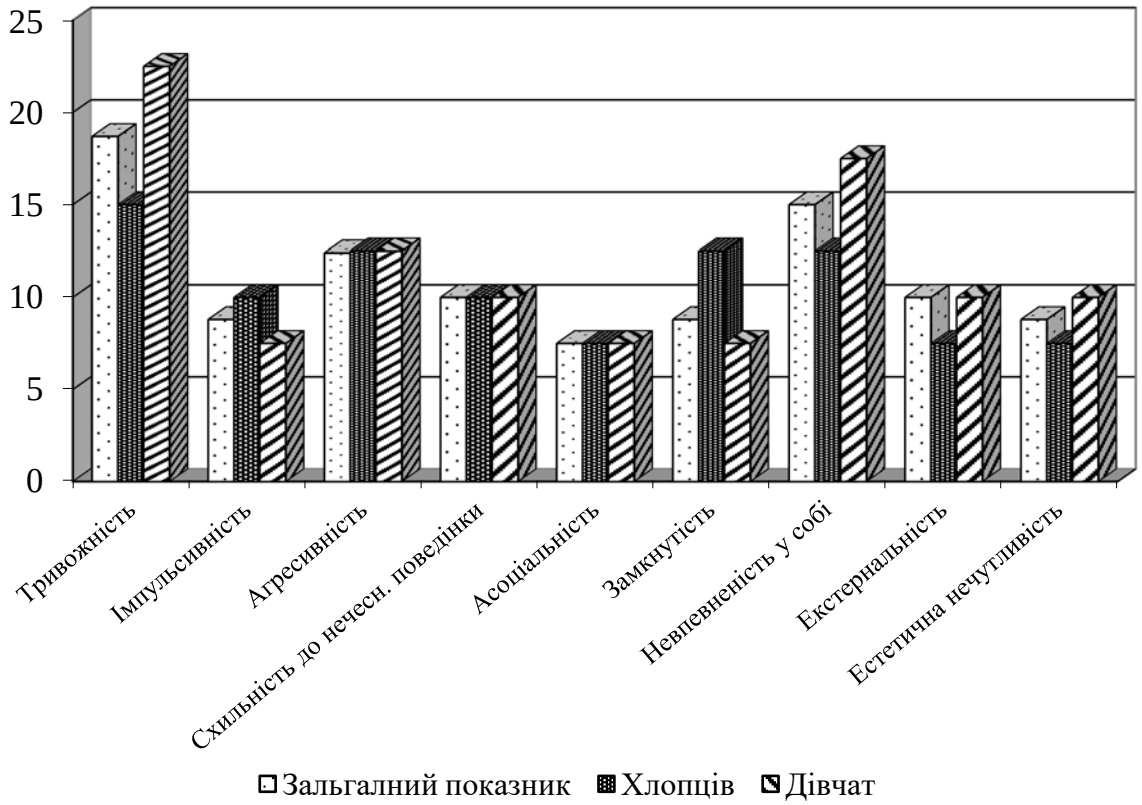

Рис. 2.1. Результати дослідження підлітків за методикою діагностики вад особистісного розвитку

Аналізуючи отримані результати, ми можемо стверджувати, що у досліджуваних учнів підліткового віку проявляється найвищий показник за

шкалою «тривожність», який становить 18,7 % від загальної вибірки респондентів. Даний стан підлітки переживають у ситуаціях невизначеності та небезпеки (перевірка домашнього завдання, виклик до дошки), що супроводжується очікуванням негативних переживань.

Враховуючи статеві ознаки підлітків, варто зазначити, що 22,5 % дівчат частіше переживають відчуття тривожності, ніж хлопці.

Наступний високий показник у групі респондентів виявлений, за даними проведеної психодіаностичної методики, за шкалою «невпевненість у собі» і становить 15 % від усіх опитаних. Цей показник, на нашу думку, підтверджує основні характеристики та особливості даного віку (швидкий або повільний фізіологічний розвиток, відсутність модного одягу, гаджетів тощо).

Аналізуючи отримані результати дослідження, ми можемо стверджувати, що у даній вибірці дівчата, а це 17,5 % частіше проявляють невпевненість у собі, ніж хлопці даної групи досліджуваних. На нашу думку це перш за все пов’язано із комплексами стосовно зовнішності та успішності у навчанні серед дівчат. Хлопці більш спокійно ставляться до своєї зовнішності та успіхів у навчальній діяльності.

Наступний високий кількісний показник прослідковується за шкалою «агресивність» – це 12,4 % опитаних. Підлітки з високим рівнем агресивності характеризуються поведінкою, спрямованою на завдавання фізичної або психологічної шкоди іншим людям і супроводжується емоційними станами гніву, ворожості, ненависті тощо (знущання над однолітками, тваринами, псування речей тощо).

Такі діти вперті, забіякуваті, намагаються суперечити, відмовляються від загальноприйнятих форм роботи і поведінки. Їм властиві приступи гніву, злості, роздратування. Вони прагнуть скривдити, принизити, осміяти. Ці підлітки владні, егоцентричні, завжди наполягають на своєму, не вміють зрозуміти інтереси інших, в основному самовпевнені, із завищеною самооцінкою.

Щодо прояву агресивності серед дівчат та хлопців то дані показники однакові, до свідчить про агресивне реагування кожної статті.

Варто відзначити показник за шкалою «екстернальність», який становить 10 % опитаних підлітків. Аналіз отриманих результатів, а також бесіди із досліджуваними підтверджують числові показники, тобто деякі опитані підлітки вважають, що у їхніх проблемах, поведінці, вчинках винні зовнішні фактори (батьки, вчителі, ситуація тощо).

Як видно із проведеного нами дослідження більш схильні до обвинувачення у своїх невдачах навколишній світ дівчата, ніж хлопці.

Аналізуючи результати отриманих результатів, ми також отримали високий прояв у 10 % досліджуваних за шкалою «схильність до нечесної поведінки». Це прагнення підлітка маніпулювати іншими з метою досягти своїх цілей. Найчастіше це проявляється у схильності до брехливості.

За результатами дослідження, ми можемо сказати, що підлітки як жіночої статі, так і чоловічої схильні до нечесної поведінки, бажання маніпулювати оточуючими та брехати.

Найнищий показник даної групи досліджуваних 7,5 % виявлений за шкалою «асоціальність». Дані числові результати свідчать про наявність серед досліджуваних підлітків таких, що схильні до моральної неповноцінності, відсутності вищих соціальних почуттів, прояву ігнорування вищих етичних норм.

Такі діти нехтують своїми обов'язками, не виконують обіцянок. Ім властивий потяг до насолод і гострих відчуттів без обмежень, несприйняття критики, ворожість до людей, які прагнуть тримати їх в соціально припустимих рамках, нестійкість бажань – від раптових афектів до нудьги, роздратування, злості. Крайній егоїзм, себелюбність, нескромність, застосування силових методів вирішення конфліктів, користолюбство.

Отже, можемо зробити висновки, що підліткам досліджуваної групи притаманні, тривожність, невпевненість у собі, агресивність та найменш характерна асоціативність.

Наступна методика, яку ми використали у нашій магістерській роботі – це методика «Ціннісні орієнтації» М.Рокіча, яка спрямована на ранжування життєвих цінносте особистості.

Отже, за отриманими даними ми можемо зробити висновок, що серед термінальних цінностей учнів підліткового віку переважають показники за шкалами «матеріально забезпечене життя», «розваги», «впевненість у собі», «свобода», «наявність хороших і вірних друзів». Найнищі показники даної групи цінностей виявлено за шкалами «краса природи і мистецтво», «щастя інших», «суспільне покликання».

Кількісні показники термінальної категорії цінностей представимо у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Результати за методикою «Ціннісні орієнтації» М.Рокіча (термінальна категорія)

Термінальні цінності	%
активне діяльне життя	34,2
життєва мудрість	11,4
здоров'я	12,8
цікава робота	10,1
краса природи і мистецтво	9,7
любов	48,5
матеріально забезпечене життя	79,8
наявність хороших і вірних друзів	62,7
суспільне покликання	17,2
пізнання	31,5
продуктивне життя	27,4
розвиток	19,5
розваги	75,2
свобода	64,8
щасливе сімейне життя	12,9

Продовження таблиці 2.2.

щастя інших	10,7
творчість	33,3
впевненість у собі	64,0

Кількість респондентів підліткового віку, що надали перевагу за шкалою «свобода» становить 64,8 %, на нашу думку це свідчить по те, що підлітки насамперед прагнуть до свободи, до незалежності і позбавлення суворого контролю з боку батьків, вчителів та інших дорослих, намагаються довести собі та іншим, що вони уже дорослі та самостійні. А також це бажання підлітків, щоб дорослі дослухалися до їх точки зору, побажань, враховували їхні поради і, можливо, зверталися до них за допомогою.

Для 79,8 % опитаних групи важливим є матеріально забезпечене життя. Ми вважаємо, що це показник продиктований та пов'язаний із складною економічною ситуацією як у державі вцілому, так і в окремих сім’ях, що призводить до соціально-економічної нерівності серед опитаних, адже економічне благополуччя веде до незалежності та свободи від дорослих.

Для осіб підліткового віку також є важливим і наявність вірних друзів, адже саме спілкування з однолітками є вагомим для даного вікового періоду. Це підтверджує високий показник кількості респондентів, які надали перевагу даній цінності (62,7%)

Також варто зазначити, що 64,0 % опитаних на перші місця вибрали цінність, яка пов’язана із бажання набути більшої впевненості у собі, що теж є характерним для даного віку.

При аналізі отриманих даних за ранжуванням інструментальних цінностей варто зазначити, що у опитаних підлітків переважають показники цінностей життєрадісності, сміливості у відстоюванні своєї думки та поглядів, незалежність та високі запити (таблиця 2.3).

Таблиця 2.3.

Результати за методикою «Ціннісні орієнації» М.Рокіча (інструментальна категорія)

Інструментальні цінності	%
акуратність	30,1
вихованість	26,5
високі запити	59,7
життєрадісність	67,4
старанність	12,4
незалежність	76,5
непримиренність до недоліків у собі та інших	42,3
освіченість	13,7
відповідальність	29,6
раціоналізм	10,9
самоконтроль	25,6
сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів	68,4
тверда воля	19,4
терпимість	10,2
широта поглядів	45,2
чесність	33,8
ефективність у справах	34,2
чуйність	17,6

Найбільш важливими цінностями для 76,5 % опитаних підлітків даної групи – це незалежність, що підтверджує результати попередньої групи цінностей, до вагомим для більшості респондентів є цінність самостійності.

Щодо відстоювання власної думки, то це є вагомим для 68,4 % респондентів. На нашу думку, це пов’язано насамперед із демонстративністю підлітків, бажанням показати свою дорослість та самостійність. Найчастіше основними способами такого відстоювання є прояв агресивної поведінки, вербальної та непрямої агресії тощо.

Для білості досліджуваних – це 67,4 % опитаних, важливою цінністю є життєрадісність, адже для даного віку характерна безтурботність, активність особливо у соціальних мережах.

Для дослідження типу темпераменту підлітків досліджуваної групи ми використали особистісний опитувальник Г.Айзенка. За допомогою даної методики ми визначили тип вищої нервової діяльності та тип темпераменту досліджуваних. Кількісні показники представимо у формі діаграми (рис.2.2).

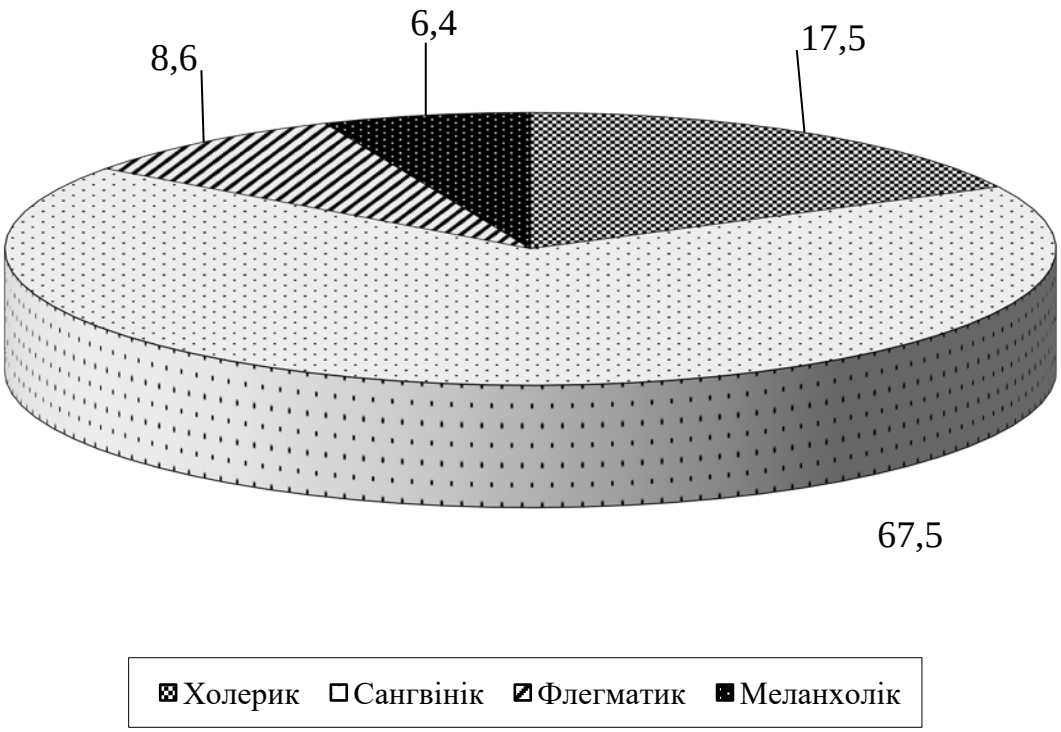

Рис. 2.2. Результати дослідження за особистіснм опитувальником Г.Айзенка

Аналізуючи кількісні показники отримані за даною методикою, ми можемо стверджувати що переважаючим типом темпераменту є сангвінічний. Він характерний для 67,5 % респондентів підліткового віку. Для даного типу темпераменту характерні комунікабельність, відкритість, жвавість, балакучість, впевненість, доброзичливість, толерантність.

Серед підлітків ми також виділили 17,5 % холериків. Даному типу темпераменту характерні агресивність, збудливість, мінливість настрою та дій, імпульсивність, егоїстичність та активність.

Також у даній групі досліджуваних виділено 8,6 % осіб, яким притаманний флегматичний тип темпераменту, для якого характерна пасивність, обережність, стриманість, прямолінійність і спокій. Такі особистості повільні у своїх рухах та діях.

І для 6,4 % опитаних підлітків характерні меланхолічні риси темпераменту, такі як тривожність, песимістичність, ригідність, замкнутість.

За даними проведеної бесіди, підлітки, у яких переважає флегматичний та меланхолічний тип темпераменту, більше потерпають від знущання, насмішок та образ з боку однолітків, ніж холерики та сангвініки.

Особливо схильні проявляти негативні емоції та агресивні форми реагування на несприятливі загрозливі обставини (критика зовнішності, вчинку, дії) особи з холеричним типом темпераменту.

З метою діагностичного дослідження акцентуацій характеру підлітків, нами була використана методика дослідження акцентуацій характеру К.Леонгарда та Х.Шмішека. Дана методика дала нам можливість визначити переважаючи риси акцентуацій особистості підлітків за 10 шкалами.

Акцентуація характеру – це надзвичайне підсилення окремих рис характеру, за якого наявні відхилення у психології і поведінці людини, що не виходять за межі нормативної поведінки, але межують з патологією.

Отримані результати для кращого сприймання представимо у формі діаграми (рис.2.3).

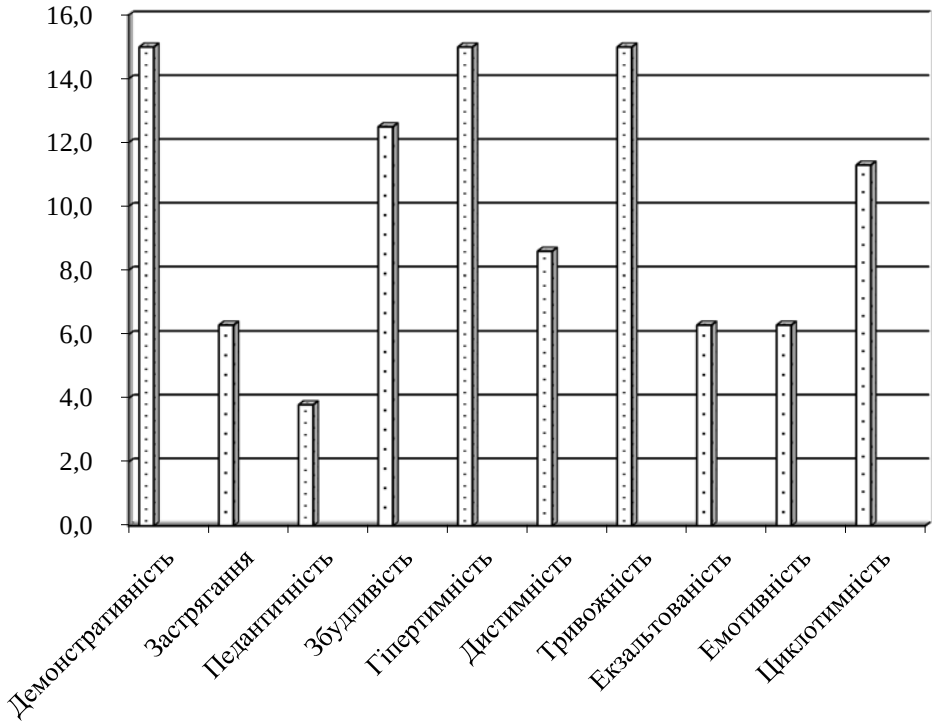

Рис. 2.3. Результати діагностики акцентуацій характеру за методикою К.Леонгарда та Г.Шмішека

Використавши психодіагностичну методику дослідження акцентуацій характеру К.Леонгарда та Х.Шмішека, ми визначили, що для даної вибірки підлітків характерні акцентуації характеру за типами демонстративність, гіпертимність та тривожність, найнижчі результати за типом педантичність.

Отже, для 15 % респондентів властивий демонстративний тип, про що свідчить бажання бути у центрі уваги, лідерами, особливо не задумуючись як шляхом це досягається. Подекуди така демонстрація себе відбувається через прояв девіантної поведінки (крику, плачу, бійки, прояву різних видів узелененої поведінки, суїцидальними спробами тощо).

Такій же кількості опитаних притаманна гіпертимність. Дана акцентуація проявляється досить високою активністю, чому сприяє спілкування у соціальних мережах, життєрадісністю, рухливістю, бажаннями проявляти самостійність, бути лідером у компаніях однолітків.

Варто зазначити, що серед досліджуваних підлітків 15 % досить гостро переживають почуття тривоги, про що свідчить акцентуація за

шкалою «тривожність». Таким учням приманна сором’язливість, вони переживають негативні емоції при виконанні контрольних, відповідях біля дошки тощо. Почуття власної неповноцінності стараються замаскувати у самоствердженні через ті види діяльності, де вони можуть більшою мірою розкрити свої здібності та досягти успіху, що підвищить їх авторитет у класному колективі. Позитивним для даних є те, що у них рано формується почуття обов'язку, відповідальності, висока мораль і етичні вимоги.

Наступна методика, яку ми використали у нашому дослідженні – це «Шкала соціально-ситуативної тривожності О.Кондаша» (адаптація А.М.Прихожан). результати дослідження за даною методикою представимо у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Кількісні результати дослідження за методикою «Шкала соціально-ситуативної тривожності О.Кондаша» (адаптація А.М.Прихожан)

Назви шкал	Кількісний показник досліджуваних, %
Загальна тривожність	78,8
Шкільна тривожність	44,4
Самооціночна тривожність	38,1
Міжособистісна тривожність	17,5

Аналізуючи отримані результати, ми можемо стверджувати, що більшість досліджуваних підлітків переживають стан тривоги – це 78,8 % від загальної кількості вибірки респондентів.

У 44,4 % осіб підліткового віку проявляють тривожність проявляється шкільна тривожність – це свідчить про те, що підлітки переживають тривогу під час відповідей біля дошки, при виконанні контрольних робіт та за їх результати, підчас оцінювання їхньої відповіді.

Частина опитаних підлітків, а це 38,1 % переживають тривогу щодо себе самих. За результатами проведених бесід найбільшу тривогу викликає незадоволення своєю зовнішністю, своїм фізичним розвитком, здобутками у навчанні тощо.

Варто відзначити, що у 17,5 % респондентів проявляється високий показник за шкалою «міжособистісна тривожність». Ці на нашу думку це пов'язано із почуттям сором'язливості, невпевненості у собі, невмінні будувати соціальні стосунки як з однолітками, так і з дорослими.

Для дослідження прояву агресивності ми використали методику діагностики показників та форм агресії А. Басса і А.Дарки. Результати для кращого його сприйняття представимо у форми діаграми (рис.2.4).

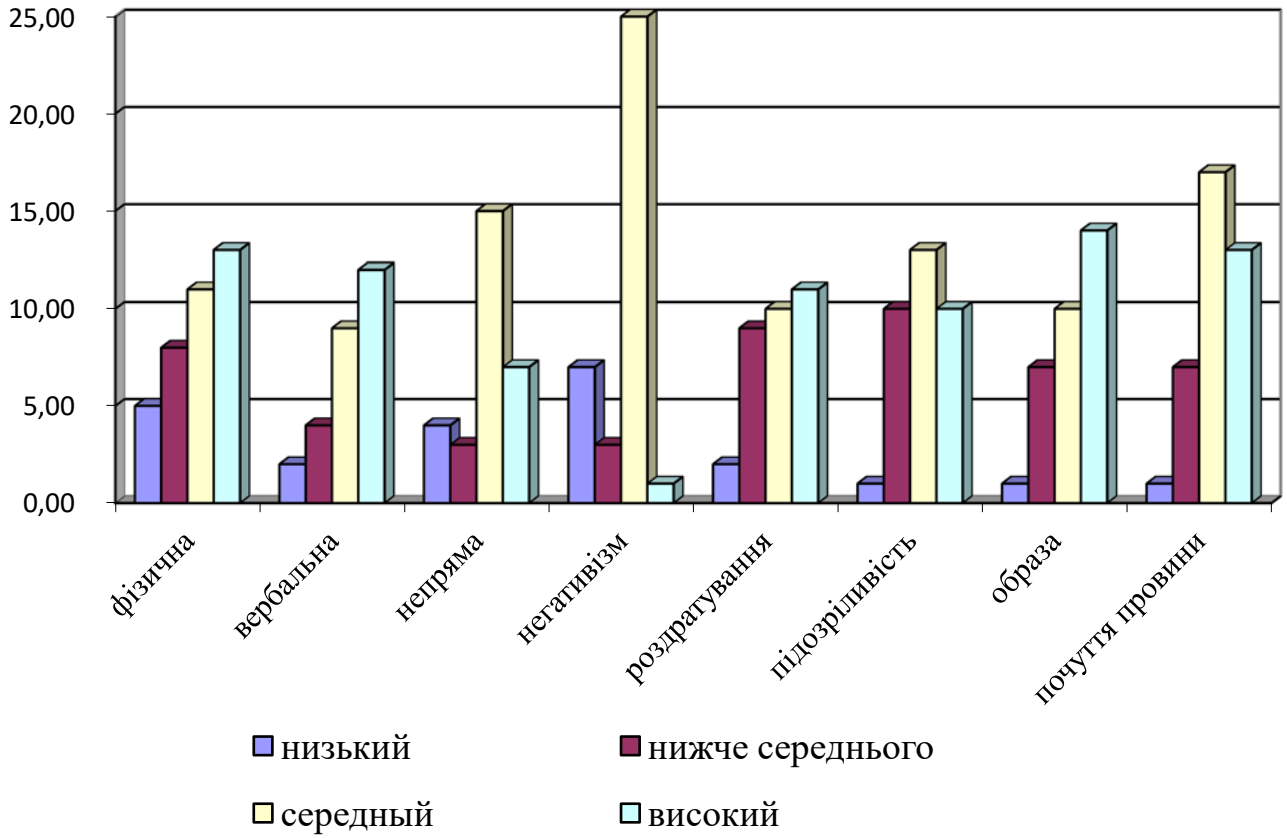

Рис. 2.6. Результати дослідження форм агресії за методикою А.Басса та А.Дарки

Аналізуючи отриманні за результатом дослідження дані, ми можемо стверджувати, що експериментально ми підтвердили прояву форм агресії, які характерні для підліткового віку. Серед форм прояву агресивної

поведінки прослідковуються високі показники за шкалами «фізична агресія», що свідчить про забіякуватість підлітків. Дана форма агресії характерна у більшій мірі хлопцям, ніж дівчатам.

Також, у 12 % опитаних провідним проявом агресивності є вербальна агресія. В основному така форма поведінки і відстоювання своєї позиції використовується при взаємодії з батьками, вчителями.

У 11 % опитаних переважає така форма агресії, як роздратування. Дана реакція може використовуватися як дія на зауваження, чи критику зовнішності, дій або вчинків підлітків з боку дорослих або навіть однолітків.

Доволі великий відсоток респондентів (14 %) як основну форму прояву агресіє використовують образу як на конкретну особу, так і на увесь світ, що підтверджує високий показник методики ДВОР за шкалою «екстернальність».

За допомогою математичних методів та кореляційного аналізу, зробленого у нашій роботі після обробки результатів ми виявили прямі і зворотні зв’язки між різними рядами результатів методик.

Проаналізуємо найбільш виявлені показники кореляційного аналізу (Додаток Г).

Отже, за кореляційним аналізом загальної вибірки ми виявили значимий позитивний зв'язок між показником демонстративність (методики К.Леонгарда-Х.Шмішека) та фізичною агресією. Цей показник становить ≈ 0,27. Це означає, що чим більше зростають показники досліджуваних за типом демонстративність, тим більше зростають показники за шкалою «фізична агресія» (Методика АБасса-А.Дарки). Також виявилися значимі позитивні кореляційні зв’язки між збудливим типом акцентуації (Методика К.Леонгарда-Х.Шмішека) та появами вербальної агресії (методика А.Басса-А.Дарки), цей зв'язок становить ≈ 0,30. Приблизно такі показники між збудливістю (методика К.Леонгарда-Х.Шмішека) та роздратуванням (методика А.Басса-А.Дарки). Ми також виявили значимі позитивні кореляційні зв’язки між показником демонстративності (методика К.Леонгарда-Ю.Шмішека) та почуттям образи (методика А.Басса-А.Дарки).

Цей зв'язок становить ≈ 0,31. Між показником застрягаючого типу акцентуацій (методика К.Леонгарда-Х.Шмішека) та показником почуття образи, ми виявили такі кореляційний зв'язок як ≈ 0,28.

За результатами кореляції ми виявили позитивні зв’язки між оказниками тривожності (методика ДВОР) та проявом роздратування (Методика А.Басса-А.Дарки), що становить ≈ 0,29. Прослідковується також зв'язок між показником агресивності (методика ДВОР) та проявами фізичної агресії підлітків (Методика А.Басса-А.Дарки), якій становить ≈ 0,33.

Виявлено прямий кореляційний зв'язок між схильністю до нечесної поведінки за методикою ДВОР та проявами вербальної агресії методики А.Басса та А.Дарки, що становить ≈ 0,30.

Варто зазначити про позитивний взаємовплив між проявами непрямої агресії (Методика А.Басса-А.Дарки) та невпевненістю у собі (Методика ДВОР), що становить ≈ 0,29.

Останній зв'язок, про який варто наголосити, що становить ≈ 0,31 – це зв'язок між показниками екстернальності методики ДВОР та образою за методикою А.Басса та А.Дарки.

Отже, можна зробити висновок, що показники різних методик тісно пов’язані між собою. Тобто, якщо зростають показники за однією методикою, то зростають і показники за іншою.

Висновки до другого розділу

Дослідження девіантної поведінки підлітків проводилося на базі Вінницької загальноосвітньої школи-коледжу № 29. У дослідженні взяли участь 80 учнів 6-8 класів, 40 хлопців та 40 дівчат.

Крім проведення психодіагностичних методик із досліджуваними підлітками проводилися індивідуальні та групові бесіди з метою уточнення проявів девіантної поведінки, зокрема, вживання алкоголь, тютюнопаління, схильності до суїцидальних дій тощо.

На основі проведеного дослідження були визначені рівні розвитку за кожним з критеріїв, а також сфери структури девіантної поведінки підлітків, які розвинені на достатньому рівні, і на які необхідно звернути увагу та працювати для корегування їх показників.

Перша методика, яку ми використали для дослідження девіантної поведінки учнів середніх класів – це методика діагностики вад особистісного розвитку (ДВОР).

Аналізуючи отримані результати, ми можемо стверджувати, що у досліджуваних учнів підліткового віку проявляється найвищий показник за шкалою «тривожність», який становить 18,7 % від загальної вибірки респондентів. Даний стан підлітки переживають у ситуаціях невизначеності та небезпеки (перевірка домашнього завдання, виклик до дошки), що супроводжується очікуванням негативних переживань.

Наступний високий показник у групі респондентів проявився, за даними проведеної психодіаностичної методики, за шкалою «невпевненість у собі» і становить 15 % від усіх опитаних.

Ще один високий кількісний показник прослідковується за шкалою «агресивність» – це 12,4 % опитаних. Підлітки з високим рівнем агресивності характеризуються поведінкою, спрямованою на завдавання фізичної або психологічної шкоди іншим людям.

Кількість респондентів підліткового віку, що надали перевагу за шкалою «свобода» методики «Ціннісні орієнтації» М.Рокіча становить 64,8 %, на нашу думку свідчать по те, що підлітки насамперед прагнуть до свободи і позбавлення суворого контролю з боку батьків та інших дорослих, намагаються довести собі та іншим, що вони уже дорослі, самостійні та незалежні.

Для 79,8 % опитаних групи важливим є матеріально забезпечене життя. Ми вважаємо, що це показник продиктований та пов'язаний із складною економічною ситуацією як у державі вцілому, так і в окремих сім’ях, що призводить до соціально-економічної нерівності серед опитаних, адже економічне благополуччя веде до незалежності та свободи від дорослих.

Для осіб підліткового віку також є важливим наявність вірних друзів, адже саме спілкування з однолітками є вагомим для даного вікового періоду. Це підтверджує високий показник кількості респондентів, які надали перевагу даній цінності (62,7%)

Використавши психодіагностичну методику дослідження акцентуацій характеру К.Леонгарда та Х.Шмішека, ми визначили, що для даної вибірки підлітків характерні акцентуації характеру за типами демонстративність, гіпертимність та тривожність, найнижчі результати за типом педантичність.

Отже, для 15 % респондентів властивий демонстративний тип, про що свідчить бажання бути у центрі уваги, лідерами, особливо не задумуючись як шляхом це досягається. Подекуди така демонстрація себе відбувається через прояв девіантної поведінки (крику, плачу, бійки, прояву різних видів узелененої поведінки, суїцидальними спробами тощо).

Такій же кількості опитаних притаманна гіпертимність. Дана акцентуація проявляється досить високою активністю, чому сприяє спілкування у соціальних мережах, життєрадісністю, рухливістю, бажаннями проявляти самостійність, бути лідером у компаніях однолітків.

Варто зазначити, що серед досліджуваних підлітків 15 % досить гостро переживають почуття тривоги, про що свідчить акцентуація за шкалою «тривожність». Таким учням приманна сором’язливість, вони переживають негативні емоції при виконанні контрольних, відповідях біля дошки тощо. Почуття власної неповноцінності стараються замаскувати у самоствердженні через ті види діяльності, де вони можуть більшою мірою розкрити свої здібності. Позитивним для даних є те, що у них рано

формується почуття обов'язку, відповідальності, висока мораль і етичні вимоги.

Аналізуючи отриманні результати за методикою дослідження форм і рівнів агресії А.Басса та А.Дарки, ми можемо стверджувати, що експериментально ми підтвердили прояву форм агресії, які характерні для підліткового віку. Серед форм прояву агресивної поведінки прослідковуються високі показники за шкалами «фізична агресія», що свідчить про забіякуватість підлітків. Дана форма агресії характерна у більшій мірі хлопцям, ніж дівчатам.

Також, у 12 % опитаних провідним проявом агресивності є вербальна агресія. В основному така форма поведінки і відстоювання своєї позиції використовується при взаємодії з батьками, вчителями.

У 11 % опитаних переважає така форма агресії, як роздратування. Дана реакція може використовуватися як дія на зауваження, чи критику зовнішності, дій або вчинків підлітків з боку дорослих або навіть однолітків.

Доволі великий відсоток респондентів (14 %) як основну форму прояву агресіє використовують образу як на конкретну особу, так і на увесь світ, що підтверджує високий показник методики ДВОР за шкалою екстернальність.

За допомогою математичних методів та кореляційного аналізу, зробленого в нашій роботі після обробки результатів ми виявили прямі і зворотні зв’язки між різними рядами результатів методик.

Розділ ІІІ. Профілактика девіантної поведінки учнів підліткового віку

3.1. Особливості впровадження програми корекції девіантної поведінки підлітків

У процесі колекційної роботи з учнями підліткового віку використовувався комплекс тренінгових занять та вправ, які були розроблені відповідно до структурних компонентів і мали певну спрямованість:

1. Робота з когнітивним компонентом передбачала правове виховання (показник – знання про норми поведінки), профілактику пізнавальних процесів: ігри на розвиток уваги, відчуття і сприймання, пам'ять, мислення, мовної культури.

Правовому вихованню було присвячено одне із занять програми тренінгу «Разом до успіху», яке має назву «Закон і ми». Його мета: допомогти підліткам у розв'язанні їх правових проблем, сприяти усвідомленню прав і обов'язків, розмежуванню законності та правопорушності дій та вчинків, виробляти уміння приймати правильні рішення у складних ситуаціях (Додаток Д)

Профілактика пізнавальних процесів представлена системою вправ, які мають розвивальний характер. Основною метою вправ є розвиток і вдосконалення пізнавальних процесів: уваги, пам'яті, уяви та мислення.

Завдання з розвитку пізнавальних процесів об'єднані певною послідовністю: спочатку вправи, спрямовані, в основному, на розвиток концентрації та обсягу уваги із супутнім удосконаленням здатності до переключення та розподілу уваги як передумов для розвитку гнучкості розумових процесів.

Наступним був блок вправ з використанням мнемотехнічних прийомів і особливо значеннєвих асоціацій, що сприяють розвитку оперативної пам'яті й поліпшенню якості відтворення об'єктів запам'ятовування.

Наступні вправи є єднальним етапом для переходу до розвитку процесів, спрямованих на активізацію розумових операцій. Вони розвивають уявлення і творчу уяву, що дає змогу вдосконалювати

спрямованість довільної й мимовільної уваги на відтворення стандартних властивостей предметів і явищ.

Останні вправи, крім основної мети – розвитку та активізації розумових процесів, спрямовані на:

- вдосконалення колірного зображення конкретних і абстрактних понять, розвитку при цьому кистьової моторики, що стимулює діяльність центрів кори головного мозку, особливо дрібної моторики лівої руки, що сприяє розвитку функцій правої півкулі й міжпівкульної взаємодії;
- формування навичок планування різних видів діяльності, що є методом активізації всіх функцій організму для якісного виконання поставленої мети, задоволення потреб самореалізації, одержання позитивних емоцій, що є формою відпочинку нервової системи, тобто стимуляція на повторення та закріплення на підсвідомому, інтуїтивному рівні. З цією метою на початку кожного уроку доцільно обговорювати послідовність і результативність пропонованих завдань;
- стимулювання спрямованості на поповнення обсягу знань і прийомів їхньої обробки;
- ознайомлення із загальнолюдською мудрістю й усвідомлення себе як соціальної особистості.

Вправи проводилися систематично декілька разів на тиждень. Учні, на яких була спрямована робота, не вилучались з класного колективу, з метою не акцентувати увагу однокласників і самих учнів на наявні у них проблеми.

2. Робота з почуттєвим компонентом передбачала використання виховних бесід, а також ігор на розвиток почуттєвої сфери, навчання учнів навичкам емпатії та розуміння інших людей тощо.

Розвиток почуттєвої сфери відбувався завдяки тематичним заняттям, які входять в курс «Разом до успіху».

Заняття, які були присвячені розвитку саме почуттєвої сфери, мали такі теми:

- «Любов до ближнього», метою якого було розкрити поняття любові, сприяти виявленню почуттів симпатії, любові до друзів, формувати уміння

подобатися іншим, виробляти навички виявлення дружніх почуттів, зацікавленості, поваги. Заняття включає в себе бесіду про любов, в якій відбувається розкриття змісту понять «любов», «кохання», розповідь про почуття, якими відрізняється людина, котра кохає, про формулу кохання. Воно містить тест-вправу «Форми поведінки для виходу роздратування», в якій пропонуються дві ситуації: вдома і у школі. На основі проведення тесту робиться висновок про форми поведінки, які є болісними для оточення тощо. На закінчення - гра «Комплімент», мета якої піднесення настрою групи, створення позитивного ставлення один до одного.

- «Дружба. Кого я називаю другом», його метою було розширити інформативність учнів про особливості міжособистісних стосунків; розкрити поняття «товариськість» і «дружба»; формувати уміння подобатися, співпереживати, проявляти живий інтерес до оточення; розвивати почуття взаємодопомоги і солідарності, поваги і довіри, доброзичливості і симпатії, вчити емоційного їх виразу. Заняття починається з обговорення народних прислів'їв і цитат відомих людей; далі гра «Гаряче крісло», мета якого налагодження довірливих стосунків у групі, після якої вправа «Кого я називаю другом», завдяки якій у бесіді розкривається сутність понять «дружба», «товариськість» тощо. Наприкінці заняття гра «Я малюю дружбу» - три тематичних дгрупових малюнка.

- «Правда і правдивість», за мету ставили розкриття сутності поняття «правда» і «правдивість», сприяння виробленню правильного розуміння умовності людського спілкування, схиляння до правдивості у стосунках і формувати почуття гідності. Заняття починається бесідою про правду, після якої виносяться запитання для обговорення типу «Чи доводилося вам говорити неправду?» і «Чи визнаєте ви, що можна сказати неправду заради блага?». В продовження роботи учасникам пропонується вправа «Дилема в'язня», суть якої полягає в тому, щоб не кажучи жодного слова своєму партнеру, зробити правильний вибір, при якому обидва будуть у виграшній ситуації. На кінець заняття релаксація «Я - хороша людина», за допомогою якої відбувається актуалізація доброго настрою, самопочуття, самооцінки.

3. Робота з мотиваційно-ціннісним компонентом передбачала перш за все заняття, спрямовані на формування в учнів позитивної мотивації та системи цінностей. Це відбувалося за допомогою різноманітних вправ, спрямованих на уявлення учнем себе в майбутньому, порівнянням себе з іншими тощо.

Нами була використана система вправ, спрямованих на розвиток мотивації досягнення та інтересу до діяльності. Виконання цих вправ особливо актуальне в нашому випадку, оскільки учасники експериментальної групи не мають інтересу до учбової діяльності, вона видається не дуже цікавою і її суб'єктивний сенс зменшився.

Впливаючи на мотивацію учня, нами було застосовано різні форми і методи підкріплення (такі як похвала, позитивна оцінка тощо), з тим, щоб підтримувати зусилля школярів.

1. Підкріплення процесуальних проявів діяльності (спонукання учня на прояв ним певних якостей і підкріплення таких проявів): підкріплення результату і процесу діяльності - підкріплення високих результатів діяльності одночасно підкріплює і операції дії, засоби, які сприяли досягненню цих результатів.

2. Компоненти діяльності учнів, які підкріплювалися в процесі мотиваційного тренінгу:

- підкріплення зусиль, наполегливості, спроб виконати складне завдання;
- підкріплення прояву учнями внутрішнього інтересу до учбової діяльності;
- підкріплення креативності (творчого підходу до виконання діяльності);
- підкріплення високих результатів.

3. Вимоги до застосування позитивного підкріплення:

- позитивне підкріплення повинно бути епізодичним;
- підкріплюватися повинні лише найкращі результати;
- важливо підкріплювати процесуальні компоненти діяльності (наполегливість, творчий підхід тощо).

Формування позитивної системи цінностей, спрямованості особистості учня на роздуми про майбутнє, про свої особистісні

характеристики, що визначають суть їх особистості, відбувалося частково на всіх заняттях корекційного курсу «Разом до успіху» і присвячено одне із занять, а також в ході виховних бесід і індивідуальних консультацій.

- «Життєві цінності». Метою цього заняття було показати багатогранність сприйняття різними людьми одних і тих самих речей, сприяти виробленню в них особистих поглядів та співвідношення цих поглядів із загальноприйнятими життєвими цінностями. На початку заняття пропонується продіагностувати ціннісні орієнтації за допомогою поданих прислів'їв, поряд з якими необхідно поставити «+» або «-», якщо згоден або ні відповідно.

Після опрацювання і визначення напрямків ціннісних орієнтацій, відбувається бесіда за темою, результатами. Наприкінці заняття учням пропонується дискусія «Як я розумію щастя» за раніше підготовленими запитаннями.

Оскільки показники за критерієм «система цінностей» і «мотиви» виявилися не на низькому рівні розвитку при діагностичному обстеженні досліджуваних, то і профілактична робота не мала на меті включати велику кількість вправ, а лише спрямування особистості підлітка на позитивні цінності.

4. Робота з регулятивним компонентом включала корекцію таких критеріїв як самооцінка та рівень домагань. Нами була застосована серія занять з формування адекватної позитивної самооцінки, що паралельно коректує рівень домагань. Це були заняття з курсу «Разом до успіху». Тематика занять була наступною:

- «Мій характер. Упевненість в собі», метою цього заняття було сприяння самопізнанню особливостей характеру, своїх сильних і слабких сторін, формування уміння виробляти бажані риси характеру, виховання бажання до самовдосконалення, формування любові до себе і самоповаги, акцентування уваги учасників на своїх позитивних рисах. Заняття починається з вправи «Я люблю своє ім'я», яке допомагає кожному учасникові відчувати себе затишно, коли до нього будуть звертатися так, як

його найбільше подобається. У цій вправі учасникам пропонується намалювати сонячне коло з промінчиками, всередину якого написати найулюбленішу форму свого ім'я, а на промінчиках – інші варіанти, які його замінюють. Наступна вправа «Я – впевнена людина», має на меті формулювання чотирьох правил, їх прийняття для застосування у повсякденному житті. Вправа «Сильні і слабкі сторони» спрямована на усвідомлення учасниками своїх переваг і недоліків. Вона виконується індивідуально, після чого відбувається обмін враженнями і обговорення: які позитивні риси особистості учасників групи тобі сподобались? чи є у тебе такі? яких рис ти хотів би набути, а яких - позбутися? Це сприяє самоактуалізації позитивних ресурсів особистості. Гра для відпочинку «Відгадай, хто я», допомагає учасникам зняти напруженість і втому, для подальшого продовження заняття.

Продовжує заняття бесіда «Про повагу до себе», де даються поради по втіленню елементів розповіді в життя. Закінчує заняття релаксація «Мені приємно, коли...», в якій кожен учасник по черзі проговорює запропонований вислів зі своїм закінченням.

- «Сила волі, і як її виховувати», на меті була активізація бажання учнів зробити внутрішній світ гармонійним, сприяти вихованню вольових рис для процесу самовдосконалення, показати шляхи формування вольових рис.

Розпочинає заняття гра «Ні-розмова», суть якої полягає у розподілі на пари, кожний в якій обирає роль «так» і «ні», відповідно до якої буде вести діалог.

Вправа допомагає формуванню навички казати «ні» ввічливо і коректно, і вмінню це робити. На продовження учасники досліджують себе за допомогою діагностичного тесту «Яка в мене воля?», запитання даються у поданих бланках і відповіді - у спеціальних бланках. По проведенню обробка, обговорення, висновки. Остання вправа «Володій собою» дає практичні навички володіння собою.

- «Про повагу до себе й до інших». Мета цього заняття - формувати в учнів почуття власної гідності та поваги до людей, розкрити суть поняття самоповаги, самооцінки; надати змогу глибше пізнати себе, розкрити механізми формування «Я-образу». Заняття розпочинає вправа «Я тобі пробачаю», головна мета якої - пробачення минулих образ, які будь-коли і будь-хто завдав, що в свою чергу веде до позитивного спрямування особистості. Після цього учні виконують діагностику самооцінки за методикою Моріно.

Після закінчення роботи тренер обговорює вплив самооцінки на формування особистості, розкриває механізми формування адекватної самооцінки.

Заняття закінчує гра «Поважний стільчик»: сідаючи на стільчик в центрі кола, учасник зображає самоповагу, гідність і з впевненістю охарактеризовує себе з позитивного боку.

Паралельно з цими заняттями, на всіх заняттях відбувалося позитивне підкріплення кожного учасника групи, що в свою чергу теж сприяє формуванню адекватної самооцінки. Кожному учаснику була роздана пам'ятка про те, що необхідно робити кожен день для формування адекватної самооцінки.

5. Робота з поведінковим компонентом включала в себе сукупність перших чотирьох – виходила як результат дії попередніх, а також була організована робота на формування успішної, позитивно спрямованої особистості.

В цьому компоненті нами була передбачена превентивна робота.

В першу чергу це були виховні заходи і виховні години.

Виховна година на тему «Наслідки паління для організму підлітка», мала на меті подати учням інформацію про вплив паління на найважливіші органи людського організму, про наслідки паління, перш за все, для старшого шкільного організму, який саме розвивається. Учням були запропоновані ілюстрації, на яких яскраво і зрозуміло зображено наслідки паління на кожний орган людини зокрема.

Було проведено виховний захід-дискусію на тему «Наркотики: Міфи та реальність», метою якої було виховання в підлітків ціннісного відношення до здоров'я, зниження інтересу до алкоголю та психоактивних речовин; формування життєвих навичок, що перешкоджають прилученню й вживання ПАР (Додаток Ж).

Ми ставили за завдання ознайомлення підлітків з найважливішими наслідками вживання наркотиків, вироблення негативного відношення до вживання наркотиків; сприяння здоров'ю підлітків й їхній здоровій поведінці; формування у них уявлення про відповідальність за себе. На заході були обговорені розповсюджені міфи про наркотики, та представлені реальні факти про наслідки вживання наркотичних речовин.

Робота з учнями проводилась у взаємодії з роботою з вчителями і батьками.

Робота з вчителями передбачала проведення індивідуальних бесід з класними керівниками учнів.

На основі проведеної роботи нами були розроблені деякі рекомендації щодо успішної роботи з підлітками-девіантами у навчальному процесі.

Робота з батьками полягала у виступах на батьківських зборах із рекомендаціями щодо побудови взаємодії, процесу спілкування із діятьми-підлітками.

Отже, запропонована профілактична робота, на наш погляд, є ефективною і веде до новоутворень як в учнів, так і у вчителів і батьків, що в свою чергу дає змогу дещо змінити прояви девіантної поведінки підлітків у кращу сторону.

3.2. Результати впровадження психокорекційної програми

У формуючому експерименті а базі Вінницької загальноосвітньої школи-коледу № 29 взяли участь 30 учнів 7-х класів. Зокрема дана кількість респондентів була поділена на групи по 15 осіб кожна.

Із першій групі було впроваджено ряд заходів, які передбачено програмою соціально-психологічного тренінгу. У іншій групі дана робота не проводилась.

Такий розподіл на групи обумовлений тим, що завдяки цьому можна прослідкувати зміни, які відбувалися протягом проведення корекційної роботи, які саме ці зміни були за своїм змістом, яким чином запропонована програма тренінгу впливає на корекцію девіантної поведінки підлітків.

Також розподіл на дві групи дає змогу переконатися у доцільності або недоцільності застосування саме такої програми впливу на девіантну поведінку та її зміни у позитивну сторону.

Дослідно-експериментальна робота з корекції девіантної поведінки підлітків проводилась у трьох паралельних напрямках:

1. Робота з учнями.

2. Робота з вчителями.

3. Робота з батьками.

Для більш кращого сприйняття та налізу запропонованих психокорекційних впливів на зниження проявів девіантної поведінки представимо їх у формі схеми (рис. 3.1).

Особистість формується при участі та під впливом інших людей, що передають накопичені ними знання й досвід; не шляхом простого засвоєння суспільних відносин, а в результаті складної взаємодії зовнішніх (соціальних) і внутрішніх (психофізичних) задатків розвитку, являє собою єдність індивідуально-значущих і соціально-типових рис і якостей.

Характер виховання і поведінка людини розглядаються Л.С.Виготським у соціально обумовленій життєдіяльності, що розвивається, у зміні відносин дитини до навколишньої дійсності й, відповідно, цілком визначається тим суспільним середовищем, у якому дитина росте й розвивається.

Таким чином, із цієї позиції феномен девіантної поведінки розглядається як результат впливу соціального середовища. Саме в ній формується основа поведінкового відхилення, що грає, як правило, активну роль [22].

Дуже часто причини девіантної поведінки неповнолітніх криються в сім'ї. Сім'я є одним з найважливіших інститутів ранньої соціалізації. У сім'ї дитина засвоює найбільш фундаментальні, базисні цінності, норми, поведінкові стереотипи, формується емоційна сфера її психіки. Дефекти раннього сімейного виховання дуже важко поправні.

Робота з сім'єю на сучасному етапі ускладнилася і вимагає нових форм і методів, нових підходів. Виховна функція сім'ї серйозно порушена, вона задавлена проблемою виживання, пошуком засобів до існування, значимість сім'ї похитнулася. Відносини дітей і батьків згорнуті до мінімуму.

Важливу роль при здійсненні навчально-виховної діяльності у школі відіграє особистість вчителя, як людини, з якою найчастіше стикається учень у процесі навчання. Для всебічного охоплення чинників впливу на девіантну поведінку учнів, була запропонована та проводилась робота з вчителями за такими напрямами: вправи, спрямовані на формування позитивного ставлення до учня; семінари-тренінги присвячені настрою вчителя; тренінгові заняття спільно з батьками.

Після проведення профілактичної роботи з учнями, батьками, вчителями було проведено повторне дослідження, що дало змогу з'ясувати, які зміни відбулися. Для цього були використані методика «Діагностики вад особистісного розвитку» (ДВОР), методика дослідження рівнів та форм агресії А.Басса та А.Дарки та «Шкала соціально-ситуативної тривожності О.Кондаша» (адаптація А.М.Прихожан).

При повторному дослідженні за методика «Діагностики вад особистісного розвитку» (ДВОР), було виявлено наступні результати, які ми представляємо у вигляді діаграми з порівняльним характером показників до та після корекції (рис. 3.2).

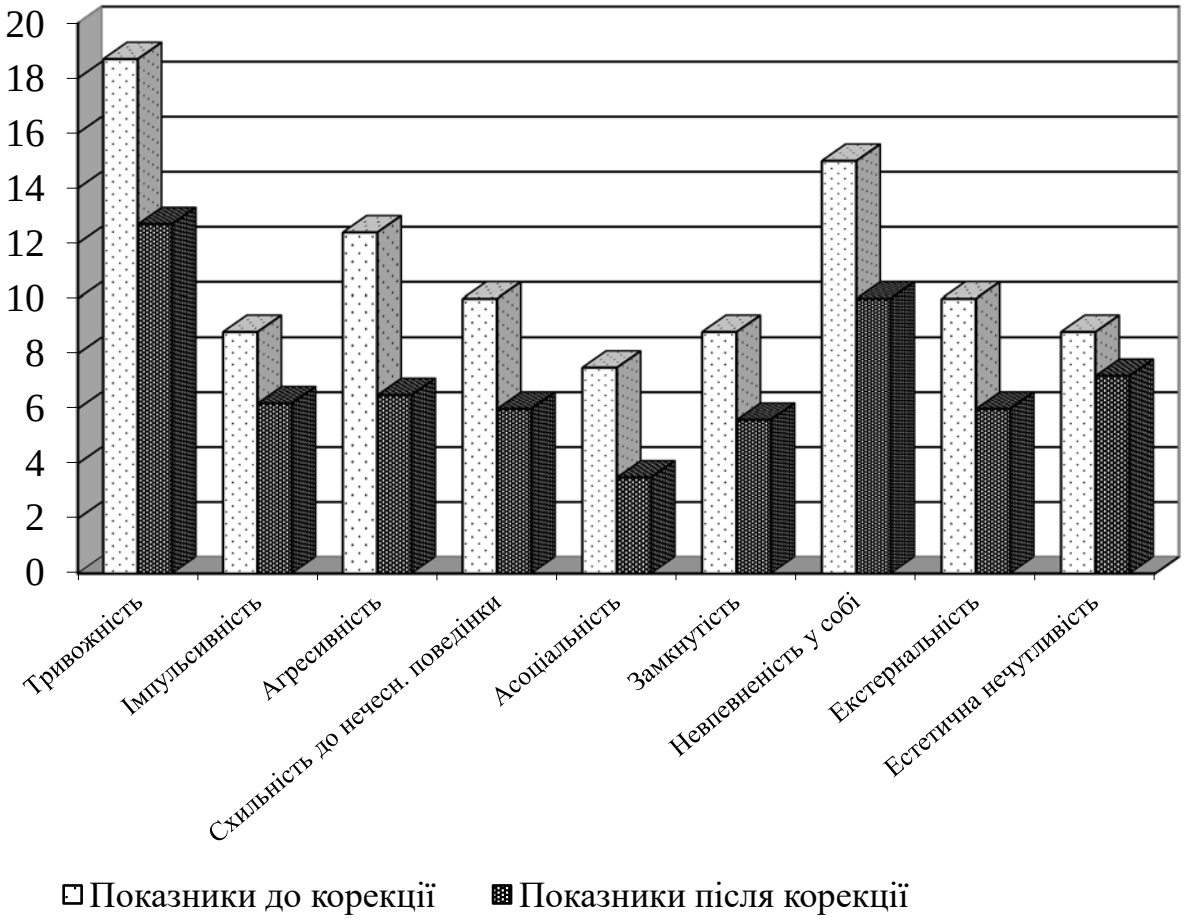

Рис. 3.2. Порівняння результатів дослідження до та після корекції за методикою діагностики вад особистісного розвитку

За отриманні результатами, які представлені на рис.3.2 ми можемо зробити висновки, що у досліджуваних учнів підліткового віку після впровадження психокорекційної програм показник за шкалою «тривожність», який був притаманним 18,7 % від загальної вибірки респондентів, знизився до 12 %.

Наступний показник у групі респондентів за шкалою «невпевненість у собі», який був притаманний 15 % досліджуваних знизився після впровадження програми соціально-психологічного тренінгу та становить 10 %. Даний показник на нашу думку свідчить про позитивний вплив на особистісні якості, підвищення самооцінки тощо.

Ще одним достатньо високим був показник за шкалою «агресивність» – це 12,4 % опитаних. При повторному дослідженні даний результат притаманний 6,5 % досліджуваним, а це у двічі менше.

Варто відзначити показник за шкалою «екстернальність», який становив 10 % опитаних підлітків, то уже після корекції він знизився до 6 %. Дане якісне зрушення свідчить про те, що підлітки починають усвідомлювати власні помилки, а не звинувачувати оточуючий світ у своїх невдачах. Учні в процесі тренігових занять намагалися самостійно вирішувати доволі складні життєві завдання та розв'язувати проблемні ситуації, що спонукало їх усвідомити свої помилки.

Також знизився показник за шкалою «схильності до нечесної поведінки». Зокрема цьому сприяли проведенні бесіда про вплив брехні на вчинки та життя людини з використання різних вправ. Це дало змогу підліткам проаналізувати свої власні дії щодо використання брехні у взаємодії із батьками та вчителями.

Отже, можемо зробити висновки, що запропонована програма корекції знизила прояви вад особистісного розвитку.

Наступна методика, яку ми використали з метою перевірки ефективності запропонованого нами тренінгу – це методика дослідження рівнів та форм агресії А.Басса та А.Дарки. Результати представимо у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Порівняння результатів проявів агресії до та після корекції за методикою А.Басса та А.Дарки

Рівень агресії	Фіз. агресія		Верб. агресія		Непр. агресія		Негативізм		Роздратування		Підозріливість		Образа		Почуття провини	
	Середні значення, в балах															
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
До корекції	**8,5**	7,3	**7,9**	7,4	**6,5**	7,3	**7,5**	7,1	**7,3**	7,4	**5,2**	6,5	**5,9**	5,5	**7,3**	7,1
Після корекції	**5,3**	6,9	**6,3**	6,7	**4,8**	6,5	**6,7**	6,8	**5,9**	6,6	**4,4**	6,3	**5,2**	5,2	**6,1**	6,5

Числові данні отримані у процесі повторного застосування психодіагностичної методики для дослідження проявів агресії представимо у графічній формі (рис. 3.3.)

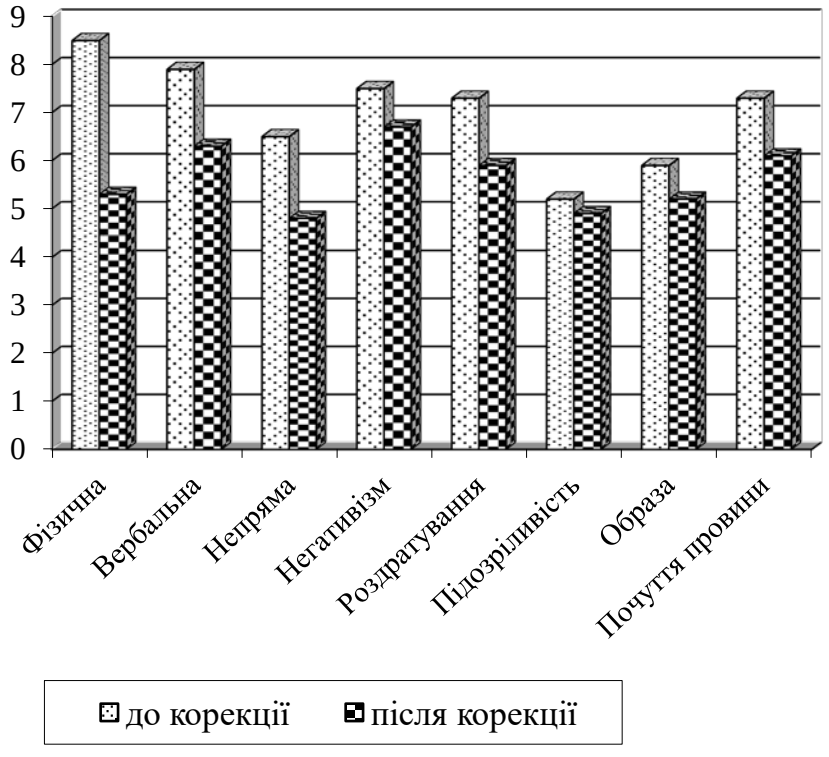

Рис. 3.3. Зміна показників форм агресії у ЕГ до та після корекції

Аналізуючи результати, можемо стверджувати, що запропонована нами програма соціально-психологічного тренінгу знизила фізичну агресію на 3,2 %; вербальну агресію – на 1,7 %; непряму агресію – на 0,7 %; негативізм – 0,8 %; роздратування – на 1,4 %; підозріливість – на 0,8 %; образа – 0,7 %; почуття провини – на 1,2 %.

Серед форм прояву агресивної поведінки прослідковуються вагоме зниження показників за шкалами «фізична агресія», «вербальна агресія», «образа» та «роздратованість».

За нашими спостереженнями учні експериментальної групи стали більш дружніми, а також у конфліктних ситуаціях проявляють меншу агресивність.

Висновки до третього розділу

У процесі емпіричного дослідження проблеми проявів девіантної поведінки учнів підліткового віку нами було розроблено і апробовано програму соціально-психологічного тренінгу. Наша програма з корекції та профілактики проявів девіацій у поведінці підлітків була спрямована у таких напрямках, як робота з підлітками, робота з вчителями та робота з батьками. Кожен з напрямків мав свою специфіку і спрямованість. Робота з учнями передбачала розвиток пізнавальних процесів, що в результаті підвищує рівень навчальної успішності, профілактику небажаних проявів поведінки за допомогою профілактичних заходів (виховні години), тренінгових занять (курс «Разом до успіху»).

Після впровадження психокорекційної програми ми провели повторне психодіагностичне дослідження з використанням методики ДВОР та методики дослідження агресії А.Басса та А.Дарки.

Отже, показник за шкалою «тривожність» методики ДВОР, який був притаманним 18,7 % від загальної вибірки респондентів, знизився до 12 %.

Наступний показник у групі респондентів за шкалою «невпевненість у собі», який був притаманний 15 % знизився на 5 %. Даний показник на

нашу думку свідчить про позитивний вплив на особистісні якості, підвищення самооцінки тощо.

Ще одним достатньо високим був показник за шкалою «агресивність» – це 12,4 % опитаних. При повторному дослідженні даний результат притаманний 6,5 % досліджуваним, а це у двічі менше.

Варто відзначити показник за шкалою «екстернальність», який становив 10 % опитаних підлітків, то уже після корекції він знизився до 6 %. Дане якісне зрушення свідчить про те, що підлітки починають усвідомлювати власні помилки, а не звинувачувати оточуючий світ у своїх невдачах.

Також знизився показник за шкалою «схильності до нечесної поведінки». Зокрема цьому сприяли проведенні бесіда про вплив брехні на вчинки та життя людини з використання різних вправ.

Аналізуючи результати за методикою А.Басса та А.Дарки, можемо стверджувати, що запропонована нами програма соціально-психологічного тренінгу знизила фізичну агресію на 3,2 %; вербальну агресію – на 1,7 %; непряму агресію – на 0,7 %; негативізм – 0,8 %; роздратування – на 1,4 %; підозріливість – на 0,8 %; образа – 0,7 %; почуття провини – на 1,2 %.

За нашими спостереженнями впровадження розробленої нами програми тренінгу знизила прояви девіантної поведінки підлітків.

Висновки

На основі проведеного теоретичного аналізу наукової літератури і узагальнюючи все вище сказане, необхідно зазначити, що багато аспектів досліджуваної проблеми не висвітлені у психолого-педагогічній літературі. Вона має багатовіковий досвід розвитку, який був викладений з трьох позицій: соціологічної, психологічної та педагогічної. Проаналізувавши всі напрямки, ми дійшли висновку, що девіантна поведінка – стійка поведінка особистості, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, заподіює реальної шкоди суспільству або самій особистості, а також супроводжується її соціальну дезадаптацією.

Опираючись на структуру особистості та вікові особливості підлітків, нами було уточнено структуру девіантної поведінки, яка включає когнітивний, почуттєвий, мотиваційно-ціннісний, регулятивний та поведінковий компоненти. Також визначено критерії та показники рівня девіантності, а саме: знання про суспільні норми і рівень розвитку пізнавальних процесів, почуття та емоції, які переживаються під час здійснення протиправної дії (позитивні, негативні), мотиви (соціальні, асоціальні), ціннісна система (соціально орієнтовані та особистісно орієнтовані цінності), самооцінка (адекватна, неадекватна), рівень домагань (низький, середній, високий), взаємодія із соціумом (соціально-нормативна та асоціальна поведінка).

Дослідження девіантної поведінки підлітків проводилося на базі Вінницької загальноосвітньої школи-коледжу № 29. У дослідженні взяли участь 80 учнів 6-8 класів, 40 хлопців та 40 дівчат.

Крім проведення психодіагностичних методик із досліджуваними підлітками проводилися індивідуальні та групові бесіди з метою уточнення проявів девіантної поведінки, зокрема, вживання алкоголь, тютюнопаління, схильності до суїцидальних дій тощо.

На основі проведеного констатуючого експерименту були визначені рівні розвитку за кожним з критеріїв, а також сфери структури девіантної поведінки підлітків, які розвинені на достатньому рівні, і на які необхідно звернути увагу та працювати для корегування їх показників.

Використавши ряд методик з метою дослідження проявів девіантної поведінки підлітків, зокрема методики діагностики вад особистісного розвитку (ДВОР), ми можемо стверджувати, що у досліджуваних учнів підліткового віку проявляються високі показник за шкалою «тривожність», «невпевненість у собі» та «агресивність».

Варто зазначити, що кількість респондентів підліткового віку, що надали перевагу за шкалою «свобода» методики «Ціннісні орієнтації» М.Рокіча становить 64,8 %, на нашу думку це пов’язано насамперед із прагненням підлітків до свободи і позбавлення суворого контролю з боку батьків та інших дорослих, спроби довести собі та іншим свою дорослість.

Для 79,8 % опитаних групи важливим є матеріально забезпечене життя. Ми вважаємо, що це показник продиктований та пов'язаний із складною економічною ситуацією як у державі вцілому, так і в окремих сім’ях.

Для осіб підліткового віку також є важливим наявність вірних друзів, адже саме спілкування з однолітками є вагомим для даного вікового періоду.

Використавши психодіагностичну методику дослідження акцентуацій характеру К.Леонгарда та Х.Шмішека, ми визначили, що для даної вибірки підлітків характерні акцентуації характеру за типами демонстративність, гіпертимність та тривожність, найнижчі результати за типом педантичність.

Аналізуючи отриманні результати за методикою дослідження форм і рівнів агресії А.Басса та А.Дарки, ми виявили, що підліткам характерні прояві фізичної, невербальної, непрямої агресії, а також образи відносно інших.

За допомогою математичних методів та кореляційного аналізу, зробленого у нашій роботі після обробки результатів ми виявили прямі і зворотні зв’язки між різними рядами результатів методик.

У процесі емпіричного дослідження проблеми проявів девіантної поведінки учнів підліткового віку нами було розроблено і апробовано програму соціально-психологічного тренінгу. Наша програма з корекції та профілактики проявів девіацій у поведінці підлітків була спрямована у таких напрямках, як робота з підлітками, робота з вчителями та робота з батьками. Кожен з напрямків мав свою специфіку і спрямованість. Робота з учнями передбачала розвиток пізнавальних процесів, що в результаті підвищує рівень навчальної успішності, профілактику небажаних проявів поведінки за допомогою профілактичних заходів (виховні години), тренінгових занять (курс «Разом до успіху»).

Після впровадження психокорекційної програми ми провели повторне психодіагностичне дослідження з використанням методики ДВОР та методики дослідження агресії А.Басса та А.Дарки.

Отже, показник за шкалою «тривожність» методики ДВОР, який був притаманним 18,7 % від загальної вибірки респондентів, знизився до 12 %.

Наступний показник у групі респондентів за шкалою «невпевненість у собі», який був притаманний 15 % знизився на 5 %. Даний показник на нашу думку свідчить про позитивний вплив на особистісні якості, підвищення самооцінки тощо.

Ще одним достатньо високим був показник за шкалою «агресивність» – це 12,4 % опитаних. При повторному дослідженні даний результат притаманний 6,5 % досліджуваним, а це у двічі менше.

Варто відзначити показник за шкалою «екстернальність», який становив 10 % опитаних підлітків, то уже після корекції він знизився до 6 %. Дане якісне зрушення свідчить про те, що підлітки починають усвідомлювати власні помилки, а не звинувачувати оточуючий світ у своїх невдачах.

Також знизився показник за шкалою «схильності до нечесної поведінки». Зокрема цьому сприяли проведенні бесіда про вплив брехні на вчинки та життя людини з використання різних вправ.

Аналізуючи результати за методикою А.Басса та А.Дарки, можемо стверджувати, що запропонована нами програма соціально-психологічного тренінгу знизила фізичну агресію на 3,2 %; вербальну агресію – на 1,7 %; непряму агресію – на 0,7 %; негативізм – 0,8 %; роздратування – на 1,4 %; підозріливість – на 0,8 %; образа – 0,7 %; почуття провини – на 1,2 %.

За нашими спостереженнями впровадження розробленої нами програми тренінгу знизила прояви девіантної поведінки підлітків.

Список використаних джерел

1. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А.Бандура, Р.Уолтерс // Пер. с англ. Ю. Брянцевой и Б. Красовського., 2013. – 512 с.
2. Баранов В.В., Похлебна І.О. Дослідження автобіографії девіатного підлтіка як один з прийомів виявлення його десоціалізації / В.В.Баранов, І.О.Похлебна. // Практична психологія і соціальна робота. – 2011. – № 9. – С.12-18.
3. Бернс Р. Развитие «Я»-концепции и воспитание / Р.Бернс. – М., 2012. – 312 с.
4. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І.Д.Бех // Педагогіка і психологія. – 2012. – № 1. – С.124-129.
5. Бурмака Н. Сквозь радугу стакана / Н.Бурмака. - Черкассы: БРАМА, 2010. – 52 с.
6. Варій М.Й. Загальна психологія: Навч. Посібник для студ. психол. і педагог. Спеціальностей / М.Й.Варій. – Львів: Край, 2015. – 316 с.
7. Володарска М.О. Світ прав дитини: Уроки громадянської освіти. Інтерактивні методики / М.О.Володарска. – Х.: Скорпіон, 2015. – 108 с.
8. Востроκнутов Н.В. Типология делинквентного поведения детей и подростков: социально-средовые, эмоционально-личностные и психопатологические факторы риска / Н.В.Востроκнутов // Социальная дезадаптация: нарушения поведения у детей и подростков. – 2014. – № 3. – С. 26-29.
9. Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»). – К., 1992.
10. Закон України «Про освіту». – К., 1991.
11. Занюк С. Мотивація та саморегуляція учня / С.Занюк. – К.: Главник, 2014. – 96 с.

12. Кон И.С. Категорія «Я» в психологии / И.С.Кон // Психологический журнал, 1981. – Т.2. – № 3. – С. 25-38.
13. Леонгард К. Акцентуированные личности / К.Леонгард. – К.: Вища школа, 2014. – 392 с.
14. Личко А.Е. Подросткова психиатрия / А.Е.Личко. – Л.: Пресс, 1983. – 260 с.
15. Льовочкин В.А., Томчук М.І., Якимчук Т.В. Психічні стани особистості в установах покарань.: Монографія / В.А.Льовочкин, М.І.Томчук, Т.В.Якимчук. – Хмельницький, Евріка, 2013. – 148 с.
16. Прихожан А.М. Причины, профилактика и преодоление тревожности / А.М.Прихожан // Психологическая наука и образование. – 1998. – № 2. – С.17-22.
17. Психологічний словник./ За ред. В.І. Войтка. – К.:Вища школа, 2012. – 294 с.
18. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття / В.А.Роменець, І.П.Маноха. – К.: Либідь, 2015. – 988 с.
19. Семиченко В.А. Психологія емоцій / В.А.Семиченко. – К.: Магістер-S, 2013. – 128 с.
20. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології і педагогіки / О.М.Степанов, М.М.Фіцула. – К.: Академвидав, 2010. – 383 с.
21. Сушик Н.С. Застосування соціально-психологічного тренінгу в діяльності соціального педагога для корекції агресивної поведінки підлітків / Н.С.Сушик. // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2013. – №1. – С. 49-58.
22. Трофімов Ю.Л., Рибалка В.В., Гончарук П.А. Психологія. Підручник для студентів вищих закладів освіти / Ю.Л.Трофімов, В.В.Рибалка, П.А.Гончарук. – К.: Либідь, 2011. – 558 с.
23. Фельдштейн Д.И. Психолого-педагогические проблемы соотношения биологического и социального // Советская педагогика.–1984.–№5.– С.52-55.

24. Цимбалюк І.М. Психологічне консультування та корекція / І.М.Цимбалюк. – К.: Професіонал, 2013. – 656 с.
25. Цимбалюк І.М. Психологія: Навч. посібник / І.М.Цимбалюк. – К.: Професіонал, 2011. – 216 с.
26. Чамота П.Р. Характер та його виховання у дітей / П.Р.Чамота. – К.: Вища школа, 2010. – 258 с.
27. Шапар В. Психологічний тлумачний словник / В.Шапар. – Х.: Прапор, 2014. – 640 с.
28. Шапарь В.Б. Словник практичного психолога / В.Б.Шапарь. –К.: Вища школа, 2013. – 654с.
29. Шапиро Д. Невротические стили / Д.Шапиро / Пер. с анг. К.В.Айгон. – М.: Институт Общегуманитарных Исследований, Серия Современной психологии: теория и практика, 2012. – 176 с.
30. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції: навч. посібник / Т.С.Яценко. – К.: Либідь, 2013. – 264 с.